

KULTUURIGENOTSIID EESTIS: KIRJANIKUD (1940–1953)*

Toomas KARJAHÄRM

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; toomas.karjaharm@mail.ee

On kirjeldatud, kuidas aastail 1940–1953 vaenati Eesti kunstiintelligentsi Nõukogude ja natsi-Saksa okupatsioonivõimude poolt. Lähema vaatluse all on literaadid, esmajoones professionaalsed kirjanikud, kriitikud ja tõlkijad, kes kuulusid kirjanike loomingulistesse liitudesse. Nende tagakiusamist on jälgitud isikutasandil ja erinevate repressioonivormide (hukatud, vangistatud, väljasaadetud jm) lõikes. Eesti sovetiseerimise käigus purustati tsiviilühiskond ja likvideeriti kirjanike kutsetühendused. Nende asemel loodi partei, valitsuse ja julgeolekuorganite poolt kontrollitud Eesti Nõukogude Kirjanike Liit, millest väljaspool polnud avalik loominguline tegevus võimalik. Suuremad repressioonid tabasid kirjanikkonda 1941. aastal nii Nõukogude kui ka Saksa võimude poolt. Sõjajärgse hilisstalinismi kõige rängemad aastad olid 1944–1945 ja eriti 1949–1951, kui ühiskonnaelust kõrvaldati peaaegu kõik need kirjanikud, kes olid seotud iseseisva Eesti kultuurieluga. Siis tahti luua täiesti uus nõukogude kirjandus eesti keeles vene mallide järgi. Stalini ajal arreteeriti umbes 80 literaati, neist kümme kaotas elu. Natside okupatsiooni ajal arreteeriti umbes 35 literaati, neist neli hukati või hukkus. Kümneid kirjanikke heideti Kirjanike Liidust välja, vallandati töölt, jäeti ilma elatusvahenditeta ja sunniti aastateks vaikima. 1944. aastal põgenes Läände umbes kolmandik sõjaeelse Eesti Kirjanikkude Liidu liikmetest. Stalini surm ja “sula” päästis eesti kultuuri, sh kirjanduse, täielikust hävingust.

EESTI KIRJANIKUD-KOLLABORANDID

Aastail 1965–1991 Eesti NSV-s välja antud viieköiteline “Eesti kirjanduse ajalugu” (peatoimetaja Endel Sõgel) kirjutab Nõukogude okupatsiooni esimesest aastast nii: “Kirjanike sotsiaal-poliitiline aktiivsus oli erakordselt kõrge ja avaldus ennekõike vahetus osavõtus riigi ja kultuurielu juhtimisest. /.../ Demokraatlikud kirjanikud ja kirjanikud-revolutsionäärid asusid Eestit ja tema kultuurielu sotsialismi teele juhtima juunipäevadest alates.”¹ Asjasse mittepühendunule võib niisugune nõukogulik propagandavale esmapilgul isegi tõesena näida. Okupeeritud Eestis Stalini lähikondlase ja Leningradi parteijuhi Andrei Ždanovi juhtimisel Nõu-

* Artikkel on kirjutatud sihtasutuse Eesti Teadusfond (grant nr 6896) toel.

¹ Eesti kirjanduse ajalugu, V, 1. Eesti nõukogude kirjandus. (Eesti kirjanduse ajalugu viies köites.) Peatoim E. Sõgel. Tallinn, Eesti Raamat, 1987, 19.

kogude saatkonnas kokku seatud ja nukupresidenti Konstantin Pätsi poolt ametisse nimetatud marionettvalitsuse (“rahvavalitsus”), s.o okupatsioonivõimu kohaliku kõrgema administratsiooni koosseisu kuulus tõepoolest kolm tuntud literaati: Johannes Vares-Barbarus (peaminister), Johannes Semper (haridusminister) ja Nigol Andresen (välisminister). Eesti iseseisvuse hävitamise legitimeerimiseks kavandatud 80-liikmelise Riigivolikogu, mis “valiti” Moskva stsenaariumi järgi 1940. aasta juulis, koosseisus oli kümme tuntud või vähem tuntud literaati.² Ent vaid neli neist (Aadu Hint, Mihkel Jürna, J. Semper, J. Vares-Barbarus) kuulusid Eesti Kirjanikkude Liitu, kus 1939. aastal oli 48 liiget.³ Lisaks kuulus Eesti Rahvuskirjanike Liitu veel veerandsada kirjanikku.

Nõukogude uurijad on kinnitanud, et kirjanikud olid kunstiintelligentsi hulgas esimesed, kes ajakirjanduse veergudel uut valitsust nii üksikisikutena kui Kirjanikkude Liidu juhataste poolt tervitasid.⁴ Need, kes nõukogude propagandavõteteid tunnevad, teavad, kuidas niisuguseid “heaaktsiivseid” läkitusi sepsitseti ja üllitati. 1940. aasta juunis–juulis käsutati töötajad koosolekutele kokku, kus mõni pahempoolne aktivist varem koostatud ja kooskõlastatud teksti ette luges. Sellele järgnesid mõned kõvahäälsed sõnavõtted, mis “tõelist rahvavõimu” ülistasid ja iseseisvat Eestit maha tegid. Kui üldse mingi hääletamine käetõstmisega toimus, siis ei julgenud keegi avalikult vastu olla, sest hääletu alistumine ja hirm olid vastupanu juba eos paralüüsinud.⁵ Kuidas muidu said Eesti Ajakirjanike Liidu juhatus ja üldkoosolek ennenägematu üksmeelega vastu võtta pretsedenditult rumala otsuse astuda välja Rahvusvahelisest Ajakirjanike Föderatsioonist, ühineda Eestimaa Ametiühingute Keskliiduga ja toetada uue riigivolikogu “valimistel” okupatsioonivõimu poolt moodustatud Eesti Töötava Rahva Liidu platvormi.⁶ Muidugi ei saa välistada, et tuntud literaatide kuulumine “rahvavalitsusse” tekitas mõnes poliitiliselt naiivses kunstiinimeses illusiooni, et riiki juhivad intellektuaalid ja nii võidavad lõpuks mõistus ja õiglus. Olid ju sellest unistanud intellektuaalide paljud põlvkonnad kogu maailmas.⁷

Pärast anneksiooni vormistamist 6. augustil 1940 asus kohaliku administratsiooni, mida nimetati ENSV Rahvakomissaride Nõukoguks (RKN), etteotsa “proletaarne kirjanik” Johannes Lauristin (Madarik), tema asetäitjaks sai venemaa-eestlane Eduard Päll (Hugo Angervaks). Hariduse rahvakomissariks määrati juuni-valitsuse välisminister Nigol Andresen, kes vahetas sellel kohal välja sama juuni-

² Riigivolikogu II koosseis. I istungjärk. 1.–13. koosolek. Stenograafilised aruanded. Riigivolikogu väljaanne, 1940, lk [I–II]; Eesti kirjanduse ajalugu, V, 1, 20.

³ **Auli, T.** Eesti haritlaskond 1920–1940. Kujunemine ja dünaamika. – Rmt: Rahvusliku haritlaskonna kujunemisest Eestis. Eesti hariduse ajalooost, I. Koost J. Kiili. Tallinn, Tallinna Pedagoogika-ülikool, 1993, 89.

⁴ **Elango, Ö.** Eesti kunstiintelligents pöördemaal (1940/41). Tallinn, Eesti Raamat, 1979, 23.

⁵ Vt **Ilmjärv, M.** Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, Argo, 2004, 762–829 jm.

⁶ **Lauk, E.** Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanike Liit (1919–1940) ja selle tegevus. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1988–1993. Tartu, 1995, 242–243.

⁷ Vt **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, Argo, 2001, 245–250.

valitsuse haridusministri Johannes Semperi. J. Semper jäi tema asetäitjaks kuni määramiseni ENSV Kunstide Valitsuse juhatajaks 1941. aasta algul, kuhu ta jäi pidama kuni 1948. aastani. Kohe pärast juunisündmuse kutsus J. Semper haridusministeeriumi tööle poliitilise luuletaja August Alle, kes esialgu oli teaduse ja kultuuri osakonna nõunik, seejärel ENSV Kunstide Valitsuse juhataja asetäitja. Kirjanikke määrati mitmesugustesse riiklikesse ja parteilistesse ametitesse. Näiteks nimetati Evald Tammlaan Moskvasse pressiaatašeeks, seejärel sealsamas ENSV esinduse juhatajaks.

Ajakirjanduses, mis nüüd oli komparteiline, ja kirjastamisega seotud ametites töötasid Eesti Kirjanikkude Liidu esimees 1939. aastast August Jakobson (kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst peatoimetaja), Mihkel Jürna (kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst direktor), Friedebert Tuglas (Loomingu toimetaja), Aadu Hint (Varamust Viisnurgaks tehtud ajakirja toimetaja), Anton Vaarandi (Rahva Hääle, Noorte Hääle ning Sirbi ja Vasara toimetaja), Debora Vaarandi (Sirbi ja Vasara toimetaja), Max Laosson (Tartu Kommunisti peatoimetaja), Ralf Parve (Pioneeritoimetaja), Rudolf Sirge (ETA direktor), Aleksander Antson (Noorte Hääle vastutav sekretär), Aira Kaal (Tartu Kommunisti toimetaja), Paul Rummo (Riikliku Kinokeskuse ülem, Estonia teatri direktor, Teatri ja Muusika toimetaja), Johannes Ruven (Sirbi ja Vasara vastutav sekretär), Erni Hiir, Oskar Urgart, Jaan Kärner, Arnold Tulik, Enn Kippel, Erni Krusten ja Karl Taev (sai TRÜ dotsendiks).⁸ Paljud ajakirjanikud jäid oma endisele töökohale. Valdav osa eelnimetatud kirjandusnimestest oli juba iseseisvusajal selgelt pahempoolse maailmavaatega ja etendas hiljem Nõukogude tagalas ja sõjajärgse Eesti kultuurielul sovetiseerimisel aktiivset rolli. Ent töötamise jätkamine oma erialal ei tähendanud veel seda, et kõik need literaadid oleksid olnud okupatsiooni veendunud pooldajad ja aktiivsed kol-laborandid.

Märksa paremaks orientiiriks uue võimuga kaasainemise astme kindlakstegemisel on suhe komparteiga. Venemaaestlase Eduard Pälli parteistaaž ulatus EKP loomisaega (1920), endistel poliitvangidel Paul Keerdol ja Anton Vaarandil loeti staaži 1922. aastast. Mõned kuud enne vabariigi lõppu jõudis tookord veel põrandaaluse EKP-ga liituda M. Laosson, kes ei jätnud seda hiljem rõhutamata.⁹ 1940. aasta juunis astusid tuntud literaatidest komparteisse N. Andresen, J. Vares-Barbarus, J. Semper, M. Jürna, A. Kaal, A. Hint, D. Vaarandi ja K. Taev. Neid on kirjanduses nimetatud juunikommunistideks. 1941. aastal ühinesid parteiga A. Alle, E. Kippel ning J. Ruven, 1942. aastal A. Jakobson ning Eduard Männik, 1944. aastal E. Hiir, 1945. aastal Mart Raud, Ilmar Sikemäe, A. Tulik ning O. Urgart, 1946. aastal Paul Viiding, 1947. aastal Manivald Kesamaa ning R. Parve, 1949. aastal Leida Tigane ja 1951. aastal Juhan S(ch)muul.¹⁰ Osvald

⁸ Eesti Entsüklopeedia, 14. Eesti elulood. Peatoim Ü. Kaevats. Tallinn, Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 2000; Eesti kirjanduse biograafiline leksikon. Toim E. Nirk, E. Sõgel. Tallinn, Eesti Raamat, 1975; Eesti kirjarahva leksikon. Koost ja toim O. Kruus. Tallinn, Eesti Raamat, 1995.

⁹ Vt EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm, VII. – Akadeemia, 1999, 6, 1322.

¹⁰ ERA, f 1205, n 2, s 636, l 4–5; f R-1765, n 1, s 158, l 10, 52–58; R-1765, n 1, s 203, l 51–55; f R-1765, n 1, s 227, l 1–5; Eesti kirjarahva leksikon.

Toominga parteisse astumise aeg on ebaselge, välja heideti ta 1951. aasta veebruaris. Enne seda oli ta jõudnud ühe kuu olla isegi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu (ENKL) parteialorganisatsiooni sekretär kuni asendamiseni Hans Leberechtiga.¹¹ J. Kärner, Mart Lepik, P. Rummo, F. Tuglas jt tuntud literaadid olid kultuurihalduse süsteemis tähtsal kohal, kuid parteisse ei kuulunud. Siingi tuleb arvesse võtta seda, et tol ajal parteisse mitte lihtsalt ei astunud, vaid kutsuti. Kommunistide kõrval pidi alati olema ka parteituid aktiviste, sest muidu polnuks “kommunistide ja parteitute väärmatu blokk” võimalik.

PIITS JA PRÄÄNIK

Eesti kultuurielu sovetiseerimisel oli esialgu juhtiv asutus Hariduse Rahvakomissariaadi Teaduse ja Kunsti Osakond. 15. novembril 1940 moodustati Moskva käsul ENSV RKN-i juurde ENSV Kunstide Valitsus, mis põhimääruse järgi oli NSVL-i Kunstnike Komitee vabariiklik organ. Selle kaudu allutati Eesti kunstielu Moskva juhtimisele ja kontrollile. Kunstide Valitsuse teine osakond tegeles kujutavate kunstide ja ilukirjandusega (juhataja A. Alle). Põhimääruse järgi kuulus Kunstide Valitsuse kompetentsi allasutuste repertuaari kontroll ning kinnitamine, riikliku kontrolli kehtestamine kõigi kunstiteoste üle, näituste, konkursside jms korraldamine, kunstiteoste omandamine, loominguliste liitude tegevuse kontrollimine, aunimetuste taotlemine, kaadri ettevalmistamine jm.¹²

Sõjajärgse kõrgstalinismi ajaga võrreldes oli esimene nõukogude aasta kirjanduse ja kunsti osas suhteliselt leebe. Kirjanikke ja kunstnikke meelitati pigem präänikuga, kui anti piitsa. Variserlikult püüti jätta muljet, et uus juhtkond hoolitseb kultuurielu ja loovharitlaste eest paremini, kui seda tehti iseseisvas Eestis. Seejuures kasutati ära kunstnike boheemlikku naiivsust ja rahulolematust K. Pätsi autoritaarse valitsuse bürokraatliku kultuuripoliitikaga. Illusioone aitas levitada tõsiasi, et nn rahvavalitsusse kuulus nimekaid kultuuritegelasi, keda vaevalt sai rahvuslike huvide kahjustamises kahtlustada. Uus võim püüdis haritlasi meelitada populistlike lubadustega ja mitmesuguste moraalsete ja materiaalsete hüvede jagamisega. Juunivalitsuse haridusminister J. Semper ja tema abi, nimekas muinas-teadlane Harri Moora kinnitasid, et kunstielu korraldamine jäetakse kunstnike endi hooleks. Intellektuaalide seas ebapopulaarse Voldemar Pätsi (vabariigi presidendi vend) asemele määrati Kujutava Kunsti Sihtkapitali valitsuse esimeheks kunstnik Johannes Greenberg. Teaduse ja kunsti alal töötajatele laiendati haiguskindlustuse seadust. Õpetajad ja “vaimutöölised” hakkasid kuuluma Haridus- ja Kunstitöölise Ametiühingusse, mis kuulus Eestimaa Ametiühingute Keskliitu.

¹¹ Olesk, S. Peatükk ajaloost: ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Kohandumise märgid. (Collegium litterarum, 16.) Koost ja toim V. Sarapik, M. Kalda, R. Veidemann. Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, 118.

¹² ERA, f R-1, n 1, s 36, l 130–135; Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I. Kunsti- ja kultuurhariduslikud asutused. Tallinn, Eesti NSV Arhiivide Peavalitsus, ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskariiv, 1982, 4.

Nad hõlmati riiklikku sotsiaalkindlustussüsteemi ja neile hakati maksma riikliku tähtsusega personaalpensioni, näiteks Aleksander Lätele, Oskar Lutsule, Miina Härmale, Anna Haavale ja Aino Tammele, mis kõik pidi demonstreerima partei “väsimatut hoolitsust töötajate heaolu eest”.

Uus võim suurendas kunstile eraldatud vahendeid laia žestiga ja järsult. 1941. aasta riigieelarves oli selleks ette nähtud 6,5 miljonit rubla.¹³ Kirjanike autori-honorarid kasvasid kordades. Kirjanike Liidu 1941. aasta eelarves olid ette nähtud preemiasummad (0,4 miljonit rubla) ja kopsakad reisi-, töö- ning õppestipendiumid. Kuidas neid vahendeid kulutati, pole teada, sest uudisloomingut peaaegu ei ilmunud. Kirjanikud elatusid peamiselt nõukogude kirjanduse tõlkimisest eesti keelde vene keele vahendusel.

1940. ja 1941. aasta vahetusel tehti kokkuvõtteid muutustest Eesti kultuuri-elus. Sirbi ja Vasara juhtkirjas “Pool aastat ENSV kultuuri” kirjutas anonüümne autor tohutust huvist “EK(b)P ajaloo lühikursuse” vastu, mille esmatrüki hiiglaslik 25 000-ne tiraaž olevat lühikese ajaga läbi müüdud. Samas kostis juba ka ähvardavat kriitikat vana intelligentsi aadressil: “Loomulikult kerkib meil siinjuures esile noorte kirjanike kaadrite kasvatamise küsimus. Ideoloogiline murrang, mis toimus alates juunipäevadest, jätab siia teatava lünga. Vanema põlve kirjanike juures võtab ideoloogilise ümbersündimise protsess palju aega: mitme puhul jääb see tulemata. Uuele sotsialistlikule kirjandusele nad jäävad surnuks. Ent kirjanduslikuks loominguks loodud avarad võimalused peavad selle tühiku täitma ja uus kirjanikepõlv neid asendama. Riiklik Kirjastuskeskus plaanikindla tööga kirjastamise ja raamatulevitamise alal loob selleks kõik eeldused.”¹⁴

Sirbi ja Vasara 1941. aasta esimeses numbris avatud rubriigis “Sotsialistliku kultuuri töelistel on sõna” kirjutasid juhtivad kollaborandid uue aasta plaanidest ja ülesannetest kultuuri valdkonnas. Hariduse rahvakomissar N. Andresen kõneles Stalini geniaalse väljenduse “kirjanik on inimhingede insener” õigest mõistmisest ning praktilisest rakendamisest ja kutsus “kultuuritöölisi” üles õppima tööstustöelistelt: “...tuleb õppida töötama plaanikalt, sihiteadlikult, lööktöolistena, ühe sõnaga, enamlikult.” Samas kinnitas ta, et minevikus loodud väärtuslikku ei visata üle parda.¹⁵ O. Urgart seadis sihiks jõuda kriitiliselt realismilt sotsialistlikku realismi ja pidas uue aasta peajooneks vene nõukogude kirjanike tööde massilist tõlkimist eesti keelde.¹⁶ Tartu Ülikooli rektor H. Kruus kõneles sellest, et maailmas esikohale tõusnud nõukogude teadus võlgneb oma edusammude eest tänu marksismi-leninismi teooria tundmisele ja kõrgemates õppeasutustes tuleb pearõhk asetada poliitilisele kasvatusel.¹⁷ Kunstnike orgtoimkonna liige Richard Sagrits

¹³ **Lamp, E.** Kunstielu organisatsioonilistest ümberkorraldustest 1940.–1941. aastal. – ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1965, 15, 2, 191; **Elango, Ö.** Eesti kunstiintelligents pöördelaastal, 28, 32.

¹⁴ Pool aastat ENSV kultuuri. – Sirp ja Vasar, 1940, 28. dets.

¹⁵ **Andresen, N.** Suur tööaasta kultuurilises sektoris. – Sirp ja Vasar, 1941, 4. jaan.

¹⁶ **Urgart, O.** Eesti kirjanduse lähemaid sihte. – Sirp ja Vasar, 1941, 4. jaan.

¹⁷ **Kruus, H.** Kõrgemais õppeasutuses pearõhk poliitilisele kasvatusel. – Sirp ja Vasar, 1941, 4. jaan.

agiteeris endist kodanlikku pärandit põhjalikult ümber hindama.¹⁸ Küllap oleks “vana pehkinud ehitise mahakiskumiseni” (O. Urgart) peatselt jõutudki, kui sõda poleks vahele tulnud.

KIRJANIKE ÜHINGUTE SULGEMINE

Iseseisvas Eestis oli loovharitlastel rohkesti seltse, liite ja ühinguid, mis oli kodanikuühiskonna loomulik osa, võimaldades neil oma professionaalsete huvide eest seista.¹⁹ 1940. aasta suvel püüdsid kunstiharitlaste ühendused muutunud oludega kohaneda. Sellest ei tulnud midagi välja, sest nõukogude loomeliitude põhimõtted olid teised. Nõukogude süsteem ei sallinud rahva isetegevust ega demokraatlikele alustele rajatud kodanikualgatusi. Seetõttu kuulus vabatahtlike ühenduste laiaulatuslik võrk, mis hõlmas kogu Eesti ühiskonda (iseseisvusajal oli registreeritud kokku ligi 12 000 ühingut), hävitamisele.²⁰ 1940. aastal suleti peaaegu kõik seltsid ja ühendused, sh kultuuri- ning haridusseltsid, üliõpilasühendused ja elukutseseltsid.

Tsiviilühiskonna lammutamisega oli kiire. Vana struktuur hävitati veel enne uue loomist. 9. oktoobril 1940 võttis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu vastu määruse poliitharidustöö korraldamise kohta Eesti NSV-s, mille järgi kuulusid iseseisvusajal juriidiliste isikutena tegutsenud ühingud likvideerimisele.²¹ Muude ühenduste hulgas suleti auväärse minevikuga Eestimaa Kirjanduse Ühing (1842) ning Eesti Kirjanduse Selts (1907), Eesti Ajakirjanike Liit (1919), Eesti Kirjanikkude Liit (1922), Eesti Akadeemiline Kirjandusühing (1924), Eesti PEN-klubi (1927), Eesti Rahvuskirjanike Liit (1933), Eesti Kirjastuse Kooperatiiv (1934) ja Eesti Haridusliit (1935). Suleti ka Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing (1923), Tallinna Kirjanikkude Ühing, Tallinna Raamatusõprade Ühing, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Mälestuse Jäädvustamise Selts Võrus, E. Vilde Mälestuse Jäädvustamise Selts Tallinnas ja mitmed teised kirjanduse ja raamatutega seotud ühendused. Nende varandused võttis uus võim järk-järgult üle. Ainsana jäid alles teadusseltsid (Õpetatud Eesti Selts, Emakeele Selts, Eesti Loodusuurijate Selts). Iseseisvusaegsete kunstiorganisatsioonide likvideerimist seletab okupatsiooniaegne “Eesti kunsti ajalugu” (1970) sellega, et need olid “sotsialistliku riigi kunstieluga sobimatud”,²² ja nii see tõepoolest oli.

¹⁸ **Sagrits, R.** Kodanliku pärandi põhjalik ümberhindamine. – Sirp ja Vasar, 1941, 4. jaan.

¹⁹ Vt **Elango, Õ.** Eesti loova intelligentsi organisatsioonid 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni eel. – Revolutsioonist revolutsioonini 1905–1940. Toim H. Arumäe. Tallinn, ENSV TA Ajaloo Instituut, 1975, 212–244; **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 193–212.

²⁰ **Aarelaid, A.** Eesti kodanikualgatuse ajaloolised juured. – Rmt: Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost A. Aarelaid. Tallinn, Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, 1996, 28.

²¹ Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I, 84.

²² Eesti kunsti ajalugu kahes köites, II. Nõukogude Eesti kunst 1940–1965. Peatoim I. Solomõkova. Tallinn, Kunst, 1970, 11.

ORGANISEERIVAD TOIMKONNAD

Suletud vabatahtlike ühenduste asemel hakkas nõukogude parteiriik looma oma institutsioonide võrku, mis pidi näima kodanikualgatusena. Niisuguseid kvaasivabatahtlikke ühendusi, mis olid partei ja valitsuse ning julgeolekuorganite mitmekordse kontrolli all, nimetati ühiskondlikeks organisatsioonideks. Sellesse kategooriasse kuulusid ka loomeliidud kui vastavate üleliiduliste organisatsioonide kohalikud osakonnad. Oma eesmärgi vaimuelu sovetiseerimisel, kirjanike ja kunstnike suunamisel ning kontrollimisel ja sotsialistliku realismi juurutamisel lootis võim saavutada just institutsionaalsete sunnivahenditega.²³

7. oktoobril 1940 tegi ENSV RKN otsuse Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu asutamise kohta. Selles dokumendis kõneldakse vajadusest koondada “kõiki Eesti NSV kirjanikke ja kunstnikke, kes valmis on oma loominguga aktiivselt osa võtma sotsialistlikust ülesehitustööst”.²⁴ Sõna-sõnalt kordas seda sõnumit hariduse rahvakomissar N. Andresen 1940. aasta oktoobrikuu Loomingus, kui ta kõneles ülesandest “organiseerida kirjanikud ja kunstnikud Nõukogude süsteemi kohaselt, organiseerida ka nende kunstiline tegevus Nõukogude korrale vajalikus laadis”.²⁵ Seega ei plaanitud nõukogulikesse liitudesse vastu võtta kõiki kirjanikke ja kunstnikke nende kutsemeisterlikkuse põhjal, vaid üksnes neid, kes vastasid režiimi kehtestatud poliitilistele kriteeriumidele. Liidud pidid saama aktiivsete kollaborantide ühenduseks ja taimelavaks. Vaevalt said kõik tolle aja kunstniimesed aru taoliste üldiste fraaside tegelikust tähendusest ja sellest, et kirjanikuks või kunstnikuks tunnistamise eeltingimuseks oli poliitilise tendentsiga looming ja et väljaspool liite polnud loometegevus Nõukogude riigis mõeldav.

Sellesama 7. oktoobri otsusega asutati ENKL-i ja Eesti Nõukogude Kujutatavate Kunstnike Liidu organiseerivad toimkonnad. Nende ülesandeks sai liitude loomise eeltöö tegemine, tuginedes üleliidulistele eeskujudele ja Moskva juhistele. Organiseerivad toimkonnad täitsid juba ka kavandatavate liitude ülesandeid, tegelesid poliitilise kasvatustööga ja loomingu ideelise suunamisega. Demokraatia ja loovharitlastele lubatud iseotsustamise-omavalitsuse mängimine oli seekord järsult lõpetatud ja toimkondade koosseisud määras ametisse okupatsioonivõimu kohalik täidesaatev organ Rahvakomissaride Nõukogu.

Kui analüüsida organiseerivate toimkondade isikkoosseise, siis torkab kirjanike ja kunstnike juures kohe silma disproportsioon pahempoolsete ja (pro)kommunistlike tegelaste kasuks, keda uus võim usaldas ja eelistas loomulikult rohkem. Kirjanike orgtoimkonnas olid A. Jakobson (esimees), A. Alle, E. Hiir, M. Jürna,

²³ Vt **Nugin, R.** Institutsioonide roll nõukogude kunstipoliitikas ning neist lahtirakendamise mõjud 1990. aastatel. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2004, 8, 61–76.

²⁴ ERA, f R-1, n 2, s 1, l 422; Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu asutamine. – 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Peatoim V. Maamägi. Tallinn, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1960, 311–312.

²⁵ **Andresen, N.** Nõukogude kirjanduse ja kunsti organiseerimisel. – *Looming*, 1940, 8, 795. Vt ka Vaimse loomingu alal töötajate organiseerimise alused. – *Sirp ja Vasar*, 1940, 12. okt.

P. Keerdo, F. Tuglas ja O. Urgart.²⁶ Selle tuumiku moodustasid iseseisvusaegse kirjandusliku rühmituse Kirjanduslik Orbiit tegelased, kes olid konsolideerunud eluläheduse nõude põhjal ja paistnud 1930. aastatel silma kirjandusliku käremeelsusega, sh rünnakutega Noor-Eestiga seotud kirjanike (Tuglas, Suits) vastu. Tollal ENSV rahanduse rahvakomissari ametis olnud P. Keerdo oli kirjanikuna täiesti tundmatu nimi. Tuntuks oli ta saanud sõjaväe poliitilise peajuhina 1940. aasta juulis-augustis, kui algas Eesti sõjaväe nõukogustamine ja ohvitseride represseerimine. Peale Loomingu toimetaja Tuglase olid kõik asjaosalised partei liikmed või astusid sinna lähiaastail. Tollal sündis kummalisi asju. Nii töötas parteitu A. Jakobson mõnda aega partei häälekandja Kommunist toimetuses kirjandusosakonna juhatajana. Parteitu O. Urgart oli 1941. aastal koguni EK(b)P Keskkomitee kirjandus- ja kunstiküsimuste instruktor (!), kui uskuda teatmeteoseid.

“Kirjanikkonna aktiveerimiseks, noorte talentide kaasatõmbamiseks ja poliit-haridustöö korraldamiseks” moodustati 1941. aasta märtsis orgtoimkonna juurde veel kultuurikomisjonid. Tallinnas arvati sinna M. Jürna (esimees), R. Sirge, J. Ruven, E. Tammlaan ja A. Antson; Tartus O. Urgart (esimees), M. Laosson, J. Parijõgi ja P. Krusten. Need komisjonid ei jõudnud praktiliselt midagi ära teha.²⁷

Võttes aluseks “vanema venna”, s.o NSVL-i Kirjanike Liidu põhikirja (1934), tulid eesti kirjanikud uue liidu põhikirja koostamisega üsna kenasti toime ja juba 1941. aasta veebruaris sai see NSVL-i Kirjanike Liidu juhatuselt Moskvas heakskiidu. Veidi enne sõja puhkemist jõuti niikaugele, et 7. juunil 1941 esitas Kunstide Valitsuse juhataja J. Semper Moskvas heaks kiidetud põhikirja kinnitamiseks ENSV RKN-ile.²⁸ Teistel andmetel arutati loodava liidu põhikirja kõigil orgtoimkonna koosolekutel, ent see jäi vastu võtmata.²⁹ Arhiivist pole põhikirja teksti leitud.³⁰ Nii või teisiti jäi ENSV Kirjanike Liit 1941. aastal moodustamata, sest juunis algas sõda. Loomeliitude nagu muudegi nõukogulike asutuste ja organisatsioonide loomine pidi läbi tegema töötajate obligatoorse lojaalsuse kontrolli. Liidu potentsiaalse liikmeskonna isikuandmete läbivaatamine-kontrollimine julgeolekuorganites ja kooskõlastamine parteiorganites nõudis liialt palju aega. Pealegi oli Moskvas käsil kultuuriasutuste üldine reorganiseerimine ja provintsis polnud kohane kõrgtasemel üles näidata liigset innukust, ilmutada n-ö “kohalikku initsiatiivi”. Sest keegi ei teadnud, kas selle eest saab kiita või karistada.

Loomeliitude põhikirjade projektid andsid tunnistust Stalini aja retoorilise sõnakasutuse kiirest omandamisest nende koostajate poolt. Nii seadsid eesti nõukogude heliloojad oma ülesandeks “väljajuurida inimeste hingedest kapitalistlike

²⁶ Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu asutamine, 312.

²⁷ **Elango, Ö.** Eesti kunstiintelligents pöördelaastal, 33; **Olesk, S.** Neljakümnendad, I: murrang kodumaal. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid, 1999. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum, 2000, 152.

²⁸ **Elango, Ö.** Eesti kunstiintelligents pöördelaastal, 31.

²⁹ **Olesk, S.** Neljakümnendad, I, 151–152.

³⁰ Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V. Loomingulised liidud ja ühingud 1940–1970. Tallinn, Eesti NSV Arhiivide Peavalitsus, ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesheituse Riiklik Keskarhiiv, 1986, 31.

pärandite jäänused ja kasvatada uus inimene – kommunismi eest võitleja”.³¹ Eesti loovinimesed ei kiirustanud “ümberkasvamisega”. Paljud tuntud kirjanikud piirdusid vaid tõlketöödega, millega teenisid ära võimude etteheited.

Iseseisvas Eestis olid loomeliidud peamiselt kunstnike kutse- ja majanduslike huvide väljendajad ja kaitsjad. Nõukogude süsteemis oli aga nende ülesandeks kunstniku loomingu kunstilis-ideoloogilise taseme hindamine, juhtimine, suunamine ja järelevalve. Seega ka vastutus oma liikmete lojaalsuse ja poliitiliselt “õige” käitumise eest – omamoodi ringkäendus. Nüüd oli kirjanik või kunstnik kinnistatud asutuse juurde, millest sõltus tema kui looja karjäär nii loomingulises kui majanduslikus mõttes. See oli omaette kinnine maailm, kus kehtisid teatud mängureeglid, riitused ja hüvede-karistuste jagamise mehhanismid, n-ö “distsiplineeritud tõde” (Michel Foucault).³² Liitu kuulumine oli äravalitute privileeg, mis tuli loominguga välja teenida. Väljaspool liite polnud kunstiloomingu avalikkuse ette toomine mõeldav. Liidust väljaheitmine tähendas ühtlasi ka avalikust elust väljatõrjumist, avaldamiskeeldu ja elatusvahenditest ilmajäämist. Võim valitses kunstnike üle liitude kaudu, luues seejuures illusiooni, justkui valitseksid loovinimesed end ise. Erilise tähenduse omandas niisugune kamuflaaž liidust väljaviskamise juures, mis vormistati kolleegide otsusega, jättes tegelikud otsustajad kulisside taha.

ESIMESED REPRESSIOONID

Zentralstelle zur Erfassung der Verschleppten Esteni (ZEV) koondtabeli järgi viidi Venemaale või tapeti Eestis aastail 1940–1941 43 ajakirjanikku, 5 kirjanikku ja 21 ajalehe- ning ajakirjatoimetajat.³³ Need andmed ei saa olla kuigi täpsed ega ammendavad. Tõenäoliselt oli literaate ka teistes ZEV-i poolt kokku arvatud ametigruppides (näiteks kõrgkoolide õppejõud, kooliõpetajad). Samuti pole võimalik kindlaks teha, keda viidi ära vägisi ning mobilisatsiooni korras ja kes läksid Venemaale vabatahtlikult. Võib eeldada, et pahempoolse sotsialistliku ning (pro)kommunistliku reputatsiooniga tegelased ja Nõukogude okupatsioonivõimudega aktiivset koostööd teinud kirjanikud, sh nn juunikommunistid, kuulusid viimati nimetatud rühma ja neid võib käsitada poliitiliste põgenikena. Ka ei sisalda need arvud juute, keda sakslased ei lubanud ZEV-i ametnikel kirja panna.

Lastekirjanik Jüri Parijõgi oli üks neist, kes Tartu vanglas 192 mõrvatu hulgas 9. juulil 1941 ilma kohtuotsuseta maha lasti. Lastekirjaniku ja luuletaja Julius Oengo-Õngu (J. Oro) vangistasid punaväelased augustis 1941 ja hukkasid ta tõenäoliselt Paldiskis vahetult enne Saksa üksuste kohalejõudmist. Kirjanik, advokaat ning ühiskonnategelane Karl Ferdinand Karlson ja koolikirjanik ning -õpetaja Jaan Ainelo arreteeriti 1941. aasta juunis; nad surid sama aasta novembris Sevurallagis

³¹ Põldmäe, M. Muusikaelu kroonikast: hooaeg 1940–41. – Teater. Muusika. Kino, 1989, 5, 83–84.

³² Nugin, R. Institutsioonide roll, 63–67.

³³ Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941, I. (Studia Estonia Fennica Baltica, IV.) Koost ja toim V. Salo. Scarborough, Maarjamaa, 235.

Sverdlovski oblastis. Proosakirjaniku Johannes Hiimetsa arreteeris NKVD 1941. aasta juunis ja ta suri Gorki oblasti vangilaagris 1942. aastal. Mitmekülgne ja väga viljakas literaat, ajaloolane ja ühiskonnategelane Eduard Laaman arreteeriti ja lasti maha 1941. aastal. Publitsist ja advokaat Leonid Kahkra arreteeriti 1941. aastal ja lasti maha oktoobris 1941. Saatuse ironia on selles, et kaks viimati nimetatut avaldasid koos 1938. aastal raamatu “Tänapäeva Saksamaa”, mis oli kriitiline rahvussotsialismi ja Kolmanda Riigi suhtes.³⁴ Kirjastaja Hans Männik võeti kinni 1940. aastal ja saadeti 1941. aastal Venemaale, enamat pole temast teada.

Osa aastail 1940–1941 arreteerituist jäi ellu. Aastail 1940–1951 oli vangis ajakirjanik ning följetonist Evald-Abram Jalak (Eesav Edvard Puuslik) ja 1941–1946 teatrikriitik ning kirjamees Rudolf Aller (asumisel 1949–1954). Ajalookirjanik ja kõrge sõjaväelane kolonel Georg Leets sai 1941. aastal kümme aastat; koju pääses ta Norilskist 1957. aastal. Kirjandusteadlane, tõlkija ja diplomaat Georg Peeter Meri arreteeriti juunis 1944 ja mõisteti surma veebruaris 1942; 1944. aastal asendati surmaotsus 10-aastase vangistusega, ta vabanes 1945. aasta lõpul. Näitekirjanik Heinrich Lilienberg (Enn Vaigur) oli vangis aastail 1943–1953. Näitekirjanik ning ajakirjanik Elmo Ploom (Elmo Ellor) arreteeriti 1941. aastal ja sai 1942. aastal 10 aastat, vabanes 1959. aastal. 1941. aastal küüditati memuaarikirjanik Rutt Eliaser (teist korda küüditati 1949. aastal), tulevane tõlkija ning näitekirjanik Hans Luik sen, tulevane kirjanik Lennart Meri ja tõlkija Jelena Pozdnjakova (Kašneva, uuesti küüditati 1950) (vt lisa).

Kõige levinum süüdimõistmise paragrahv oli tollal Vene NFSV Kriminaalkoodeksi § 58-13: “Aktiivsed teod või aktiivne võitlus töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu, mida on avaldatud tsaristliku korra ajal või kontrevolutsiooniliste valitsuste juures kodusõja perioodil...”³⁵

NATSI-SAKSA OKUPATSIOON

Saksa okupatsioonivõimud panid Eestis toime inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid, milles osalesid ka eestlased. Massiliselt vahistati isikuid, keda kahtlustati koostöös nõukogude võimuga, kommunistlikus (pahempoolses) meelsuses või kes kuulusid teatud rahvusse (juudid, mustlased), kes tuli hävitada. Osa ligi 20 000 kinnipeetust vabastati, osa saadeti koonduslaagritesse, umbes 7800 Eesti Vabariigi kodanikku (tsiviilisikut) hukati või hukkus Eestis.³⁶ Kommunistide ja nendele

³⁴ Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn, Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006, 50.

³⁵ VNFSV Kriminaalkoodeks. Tartu, Teaduslik Kirjandus, 22. Dokument publitseeritud: **Karjahärm, T., Luts, H.-M.** Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940–1953. Tallinn, Argo, 2005, 382–386.

³⁶ Estonia 1940–1945, 639–650; **Rahi, A.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: Allikad ja uurimisseis. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 9.) Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, II, 16.

kaasatundjate kõrval koostas SD nimekirju ka aktiivsete rahvuslaste, nn anglofiilide ja defetistide kohta.³⁷

Lastekirjanik ja tõlkija Edur Tasa hukati Tartu tankitõrjekraavis juulis 1941. Proosakirjanik Kaster Kaselo tapeti koos abikaasaga Kiviõlis eesti omakaitselaste poolt 1941. aasta septembris. Prosaist Johannes Ruven, kes oli olnud ENKL-i orgtoimkonna aktivist ja komparteilane, hukati Tallinna keskvanglas 1942. aasta aprillis. Publitsist ja näitekirjanik Evald Tammlaan suri 1945. aasta märtsis Stutthofi vangilaagris. Tema peamiseks süüks olid ametikohad Moskvas (pressiatašee ja ENSV esinduse juhataja). Kogu juudi rahvuse hävitamisega Eestis tapeti ka siia jäänud literaadid ja kunstnikud (peamiselt muusikud-orkestrandid).

Saksa okupatsiooni ajal arreteeritute ja vangis olnute nimekiri on üsna pikk ning esinduslik: Valmar Adams, Heino Ahven, Villem Altoa, Aleksander Antson, Eduard Järs, Rasmus Kangro-Pool sen, Alfred Kiviste, Jaan Kross, Oskar Kuningas, Juhan Käosaar, Herta Laipaik, Viktor Mellov, Alma Ostra-Oinas, Voldemar Raidaru, Richard Roht, Eduard Roos, Jaan Rummo, Hendrik Saar, Henrik Sepamaa, Rudolf Sirge, Juhan Sütiste, Aksel Tamm, Romulus Tiitus, Terje Tõeveer, Enn Uibo ja Rein Vellend. Hella Wuolijoki pandi Soomes vangi kui Moskva käsilane, Aleksander Kurtina istus vangis Mussolini-Itaalias (vt lisa).

Saksa võimud panid keelu alla esmajoones juudi, vene (ka klassika) ja Saksa-maaga sõjas olevate maade uuema kirjanduse, antifaašistliku ning kommunistliku kirjanduse ja kõik selle, mis kuidagi võis natse, sakslasi ja Suur-Saksamaad halvav valguses näidata. Juhendid lubasid ka erandeid, näiteks inglise draamakirjandus, Shakespeare ning Shaw, Bizet` "Carmen" ja Chopin. "Luikede järve" etendati Estonias keelule vaatamata. On väidetud, et Eesti oli teiste Ostlandi kindralkomissariaatidega võrreldes paremas olukorras tänu kindralkomissari Karl-Siegmund Litzmanni kohalikke olusid rohkem respektierivale suhtumisele.³⁸ Okupeeritud aladel soositi tarbekirjandust ning praktilisi käsiraamatuid, sõjakirjandust ja Saksamaa ajalugu ning missiooni ülistavaid teoseid. Kõigepaelt anti välja n-ö lojaalsed kooliõpikud.

Saksa okupatsioonivõimud Eestis loomingulistesse küsimustesse otse ei sekunud ega surunud jõuga peale natsionaalsotsialistlikke kunstiideale,³⁹ mis on vormi poolest sarnased nõukogude kunstiga. Niisugust "mandunud kunsti" tagakiusamist ja maalide ning raamatute massilist põletamist nagu Saksamaal Eestis ette ei tulnud. Seetõttu said kodumaale jäänud kirjanikud ja kunstnikud jätkata iseisvusaegeid loomingulisi traditsioone. Natside kultuuri- ja rassipoliitilised seisukohad olid eesti haritlaskonnale tuttavad juba 1930. aastaist ja suhtumine neisse oli läbinisti eitav.⁴⁰

³⁷ Vt Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. (Ad Fontes, 11.) Koost T. Noormets. Tallinn, Riigiarhiiv, 2002.

³⁸ **Annist, S.** Kultuur ja prefektuur. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. (Tallinna Pedagoogika-ülikooli Toimetised, A 10 Humaniora.) Toim K. Kirme, M. Kirme. Tallinn, 1998, 21–30.

³⁹ Vt **Walter, H.** Rahvusssotsialistlik kultuur kui propaganda element. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944, 9–20.

⁴⁰ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 367–373.

Kirjastamisküsimustega tegelesid paralleelselt nii Saksa kui Eesti asutused. Kõrgem instants oli Riias asuv Riigikomissariaadi Ostland propagandaosakond, kes sai juhiseid otse Berliinist. Kõigepealt vaadati käsikiri läbi Saksa võimude poolt moodustatud Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Peavalitsuse Kirjastusametis. Kui otsus oli positiivne, siis lähetati käsikiri koos saksakeelse annotatsiooniga Saksa Kirjastusametile (Amt für Verlagswesen) Eesti Kindralkomissariaadi juures Tallinnas, 1942. aasta lõpust aga Riias, kus langetati lõplik otsus. 1942. aastal esitati 500 taotlust, neist said trükiloa vaid 168 käsikirja. Tavaliselt põhjendati äraütlemist viisakalt paberipuudusega.⁴¹

Aastail 1941–1944 oli Eestis väga vilgas kultuurielu. Paberipuudusele ja tseensuurile vaatamata kirjutati ja kirjastati eesti kirjanduse väärtteoseid. Märkimisväärsed saavutusi oli heliloojatel ja kunstnikel, toimus palju näitusi, kontserte ja teatrietendusi, õitses kunstiturg, avaldati rohkesti kirjandus-, kunsti- ja muusikakriitikat, seejuures vältides rahvussotsialistlikku ja antisemiitlikku fraseoloogiat. Kirjanduse ja kunsti peamine finantseerija Saksa ajal oli eesti rahvas, sest eraisikud ostsid palju raamatuid ja tellisid palju kunsti. Ilmselt oli kultuuri tarbimine üheks *Reichsmark*'ade kulutamise vahendiks kaubavaesel tšekimajanduse ajal, kuid kindlasti nägi publik eesti kunstis ka rahvusliku ja riikliku iseolemise väljendajat.⁴² Kolme okupatsiooniaastaga ilmus umbes 900 trükist. Ilukirjandust ilmus 86 teost, neist 79 eesti autoritelt, peamiselt kordustrükid. Eesti proosast ilmus 15 esmatrükki, luulest viis. Nende hulgas olid mitmed väljapaistvad teosed, nagu K. A. Hindrey “Taaniel Tümmi tähelend”, K. Ristikivi “Rohtaed”, A. Mälgu “Hea sadam” ja “Kadunud päike”, A. Gailiti “Ekke Moor” (ilmus 3 trükki), F. Tuglase “Unelmate maa”, A. Kivika “Karuskose”, M. Underi “Mureliku suuga”, H. Visnapuu “Tuule ema” ja K. Merilaasi “Kallis kodu”. Ilukirjanduse tiraažid olid umbes 3000–4000 eksemplari, millest ei piisanud suure nõudluse rahuldamiseks.⁴³

Sõjaeelse Eesti Kirjanikkude Liidu liikmeskonnast põgenes Läände umbes kolmandik, lisaks paarkümmend isikut, kes olid Eestis ilukirjanduslikke teoseid avaldanud, samuti keeleteadlasi, õppejõude ning kirjandustegelasi ja hulk ajakirjanikke. Nende seas olid elavad klassikud ja vanema põlve esindajad Gustav Suits, Marie Under, Henrik Visnapuu, Artur Adson, August Gailit, August Mälk, Albert Kivikas, Karl Ast (Rumor), Pedro Krusten, Voldemar Õun, Helmi Mäelo, Johannes Aavik ja Andrus Saareste. Parimas loomeas põgenesid välismaale Bernard Kangro, Karl Ristikivi, Ain Kalmus (Evald Mänd), Gert Helbemäe, Valev Uibopuu, Ants Oras, Arvo Mägi, Arno Vihalemm, Aleksis Rannit, Aleksander

⁴¹ **Tomingas, J., Pärt, S.** Kirjastustegevus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. – Uurimusi tseensuurist. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised, IV.) Koost P. Lotman. Tallinn, 1995, 91.

⁴² Vt **Kirme, K.** Eesti sõjaeelse kunsti tonaalsus. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. (Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised, A 10 Humaniora.) Toim K. Kirme, M. Kirme. Tallinn, 1998, 31–41.

⁴³ **Möldre, A.** Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis Saksa okupatsiooni tingimustes. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. (Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised, A 10 Humaniora.) Toim K. Kirme, M. Kirme. Tallinn, 1998, 117–118.

Aspel, Felix Oinas, Julius Mägiste jt. Peatselt lülitusid kirjandusellu ka 1920. aastatel sündinud Raimond Kolk, Ilmar Talve, Kalju Lepik, Arvo Mägi, Ilmar Laaban, Ivar Grünthal, Arved Viirlaid, Ivar Ivask, Ilmar Jaks, Ilmar Külvet jt.⁴⁴

NÕUKOGUDE TAGALAKIRJANIKUD

Sõja algul astusid hävituspataljonidesse M. Laosson (oli seal komissar), P. Kuusberg ja M. Raud ETA rindekorrespondendina. J. Sütiste mobiliseeriti Tallinna töölispolku. Eesti laskurkorpuses teenisid R. Parve, M. Kesamaa, J. Smuul jt.

Nõukogude tagalasse jõudis umbes veerand iseseisvusaegsesse Eesti Kirjanike Liitu kuulunud kirjanikest. Enamasti olid need pahempoolsete vaadetega tege- lased ja aktiivsed kollaborandid, juunikommunistid ja Nõukogude okupatsiooni- administratsiooni funktsionärid, kellel polnud Saksa võimudelt ega Eesti Oma- kaitselt midagi head oodata.

ENSV kõrgemate partei ja haldusorganite asukohaks oli esialgu Tšeljabin- sk, 1942. märtsist koliti üle Moskvasse. Seal asusid ka loomeliitude orgtoimkonnad. 1942. aastal taastati Kunstide Valitsus NSVL-i Kunstide Komitee loal.⁴⁵ Kohe asuti koguma andmeid ja koostama kartoteeki isikutest, keda nimetati “evakueerunu- teks”. Esmajäjekorras tunti huvi parteilaste, nõukogude aktivistide ja kultuuripro- ninentide vastu.⁴⁶ August Jakobsoni 1942. aasta 31. jaanuari kirjas parteijuhile Nikolai Karotammele on Nõukogude Liidu territooriumil asunud eesti kirjanikena nimetatud järgmisi isikuid: A. Alle, E. Hiir, A. Hint, A. Jakobson, M. Jürna, A. Kaal, P. Keerdo, E. Kippel (suri Leningradi blokaadis 1942. aastal), J. Kärner, E. Päll, M. Raud, M. Raudsepp (Hint, Minni Nurme), J. Semper, O. Urgart ja J. Vares-Barbarus.⁴⁷ See nimekiri ei sisalda kõiki Venemaale läinud-viidud lite- raate, puuduvad algajad ja vähem tuntud kirjanikud, samuti pole arvestatud aja- kirjanikke ja kirjandustegelasi.

Kirjanike orgtoimkond koostas 1942. aasta algul NSVL-i Kirjanike Liidu Pre- siidiumiga ja EK(b)P Keskkomiteega kooskõlastatult nimekirja eesti nõukogude kirjanikest, kellel olid kirjanike liidu liikme õigused. Nimekiri kinnitati orgtoim- konna koosolekul 29. märtsil 1942. Lisaks eelnimetatuile figureerivad selles nime- kirjas (kokku 19 inimest) veel N. Andresen, P. Rummo, K. Taev ja Liidia Toom. Neile hakati makma stipendiumi kuni 1000 rubla kuus.⁴⁸ Seega oli Moskva lahen-

⁴⁴ Vt **Mägi, A., Ristikivi, K., Kangro, B.** Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Lund, Eesti Kirja- nike Kooperatiiv, 1973; Eesti kirjanike leksikon. Koost O. Kruus, H. Puhvel, toim H. Puhvel. Tallinn, Eesti Raamat, 2000; **Valmas, A.** Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000, I–II. Tallinn, Tallinna Pedagoogikaülikool, 2003.

⁴⁵ Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I, 5.

⁴⁶ **Purge, S.** Katsumused ja karastumine. Eesti NSV-st evakueerunud töötajad Nõukogude tagalas 1941–1944. Tallinn, Eesti Raamat, 1986, 17–19.

⁴⁷ ERAF, f 1, n 1, s 386, l 6.

⁴⁸ ERAF, f 1, n 1, s 386, l 7, 12.

danud dilemma, mis A. Jakobsoni sõnul rippus õhus veel 1942. aasta jaanuaris: “...kus on need üksikud inimesed kasulikumad, kas püssiga rindel või propagan-daks rakendatuina (ja seega tulevikuks säilitatuina!) tagalas?”⁴⁹

Sõja ajal viidi Venemaal lõpule nõukogulike loomeliitude moodustamine, mis oli alanud 1940. aastal Eestis. Selleks asutati 1942. aastal uued organiseerimis-toimkonnad, mida nüüd nimetati organiseerimisbüroodeks. Kirjanike Liidu org-toimkonna asemele loodi 1942. aastal 3-liikmeline orgbüroo (Vares-Barbarus, Jakobson, Urgart), kelle ülesandeks oli eesti kirjanike efektiivne rakendamine Moskva poliitilise sõjapropaganda teenistusse ja eesti nõukogude kirjanike konve-rentsi ettevalmistamine. Tolleaegset temaatikat iseloomustavad teoste pealkirjad: “Relvastatud värvid” (J. Vares-Barbarus), “Viha, ainult viha” (J. Kärner), “Pruun katk” (P. Rummo) ja “Partisani poeg” (A. Jakobsoni ning M. Raua ühistöö).

8.–9. oktoobrini 1943 toimus Moskvas eesti nõukogude kirjanike I konverents kongressi õigustes, kus võeti vastu põhikiri ja valiti juhatus: A. Jakobson (esimees), J. Kärner (esimehe asetäitja), O. Urgart (sekretär), J. Vares-Barbarus ja J. Semper. Revisjonikomisjoni valiti P. Keerdo, E. Hiir ja M. Raud. Veel osalesid A. Alle, N. Andresen, A. Hint, M. Jürna, A. Kaal, M. Hint (Nurme), R. Parve, E. Päll, P. Rummo, K. Taev, A. Tulik ja D. Vaarandi.⁵⁰ Kõneldi sellest, et kirjanike kutse-organisatsioonist peab saama nõukogulik “võitlusorganisatsioon”. Põhikirjas toonitati parteitute kirjanike asumist nõukogude võimu platvormile: “Kirjanduse, selle kunstilise meisterlikkuse, ideelis-poliitilise külluse ja tegeliku mõjukuse tõusu otsustavaks tingimuseks on kirjandusliku liikumise tihe ja vahenditu side partei ja nõukogude võimu poliitika aktuaalsete küsimustega, kirjanike rakendamine aktiiv-seks tööks sotsialistliku ülesehituse alal ja konkreetse tõelisuse tähelepanelik ja sügav uurimine kirjanike poolt.”⁵¹ Põhikirja järgi oli ENSV Kirjanike Liidu koos-seisu kuuluva liidu kõrgemaks organiks kahe aasta järel toimuv kongress. Tege-likult toimus Stalini eluajal vaid üks kongress 1946. aastal ja järgmine oli alles 1954. aastal. Sama lugu oli NSVL-i Kirjanike Liidu kongressiga, mis toimus alles 1954. aasta detsembris, kui oldi üle saadud juhi surmaga kaasnenud esimesest ehmatuses ja peataolekust.

Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse esimehed ja sekretärid*

1943–1946	August Jakobson	Oskar Urgart
1946–1950	Johannes Semper	Paul Viiding (kuni 1949)
1950–1953	August Jakobson	Magnus Mälk (1949–1952)
1953–1971	Juhan Smuul	Lembit Remmelgas (1953–1960)

* Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 31–36.

⁴⁹ ERAF, f 1, n 1, s 386, l 10.

⁵⁰ Sõjasarv, IV. Moskva, ENSV Riiklik Kirjastus, 1944, 121–122.

⁵¹ Annus, E., Epner, L., Järv, A., Olesk, S., Süvalep, E., Velsker, M. Eesti kirjanduslugu. Koolibri, 2001, 347.

ESIMESED SÕJAJÄRGSED AASTAD 1944–1947

Muude operatiivgruppide kõrval moodustati 15. detsembril 1943 ENSV RKN-i poolt ENSV RKN-i juures asuv Kunstide Valitsuse operatiivgrupp, mis hakkas kavandama nõukogulikke ümberkorraldusi Eestis ja mille liikmed pidid saama vastavate valitsusorganite tuumikuks. Pärast Võru vallutamist Punaarmee poolt 1944. aasta augustis viidi sinna suur osa operatiivgruppidest, sh ka Kunstide Valitsuse oma. Septembris siirdus see Tallinna.⁵²

23. juunil 1945 kinnitas ENSV RKN oma määrusega Kunstide Valitsuse uue põhimääruse, mille kohaselt oli Kunstide Valitsus NSVL-i RKN-i juures asuva Kunstide Komitee vabariiklik organ, mis juhtis ENSV-s kõiki kunstialasid, v.a kinoasjandus. See kordas 1940. aasta põhimääruse printsiipe ning kinnitas režiimi soovi taaskehtestada totaalne kontroll kunstiloomingu üle ja seada kirjanikud ning kunstnikud täielikku sõltuvusse riigivõimust, sh materiaalselt tellimuste kaudu. Nagu 1940. aasta põhimääruses oli ka nüüd esiplaanile tõstetud kontroll teatrite ning kontserdiorganisatsioonide repertuaari ja kunstinäituste, samuti loominguliste liitude üle.⁵³

1944. aasta sügisel algas Eestis uus arreteerimiste laine julgeolekutöötajate poolt kaasa toodud nimekirjade põhjal. Arvele võeti umbes 50 000 potentsiaalset vaenlast. “Rahvavaenlaste” nomenklatuur laienes üha: “isamaa reeturid”, “okupantide käsilased”, “natsionalistid”, “bandiidid”, “bandiitide käsilased”, “kulakud”, “jehhovistid”, “sakslased”, “ingerisoomlased” jt. Aastail 1944–1945 vangistati umbes 10 000 meest, kellest pooled surid kahe esimese aasta jooksul. Hinnanguliselt saadeti aastail 1944–1953 sunnitöö- ja vangilaagritesse 25 000–30 000 meest, kellest 11 000 tagasi ei tulnud.⁵⁴ Viidi läbi uus sundmobilisatsioon ja jätkusid küüditamised. 1949. aasta märtsis küüditati Eestist Venemaale 20 700 “rahvavaenlast” ja “kulakut”, kellest enamik olid naised, lapsed ja vanurid. Teekonnal ja asumisel suri neist 3000. Relvastatud vastupanuvõitluses sai kuni 1953. aastani surma tuhandeid metsavendi. Hukkunute üldarvuks teisel nõukogude okupatsiooni perioodil on pakutud 16 000–22 000.⁵⁵

Lisas on toodud sõjajärgseil aastail vangis surnud, arreteeritud, (sõja)vangis ja sundasumisel olnud kirjanike nimekiri. Luuletaja Heiti Talvik arreteeriti NKVD poolt 1945. aasta kevadel. Sotsiaalselt ohtlikuks elemendiks tunnistatuna saadeti ta viieks aastaks Siberisse, kus suri 1947. aasta juulis. Sõjavangis olid kultuuri-tegelane ning filoloog Heino Ahven, luuletaja Kalju Ahven (suri seal kopsutiisikusse 1946. aastal), luuletaja ning proosakirjanik Harri Asi, kirjanik ning ajakirjanik Karl Eerme, noorsoo- ning näitekirjanik Voldemar Raidaru, tõlkija Harald

⁵² Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I, 6–8.

⁵³ ERA, f R-1, n 3, s 6, l 232–238; Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I, 8–9.

⁵⁴ World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report. Tallinn, Perioodika Publishers, 1991, 40.

⁵⁵ **Rahi-Tamm, A.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis, II, 9–11, 16; VI, 15–57.

Rajamets, proosakirjanik Heino Susi, proosa- ning näitekirjanik Albert Uustulnd ja kirjandusteadlane Otto Alexander Webermann. Muude pattude eest pandi aastail 1944–1947 vangi(laagrisse) kirjandusteadlane ning tõlkija August Annist, keeleteadlane Paul Ariste, kirjandustegelane Herman Evert, luuletaja, kriitik ning tõlkija Ain Kaalep, näite- ning lastekirjanik Boris Kabur, proosa- ning näitekirjanik Raimond Kaugver, tõlkija Helga Kross, kirjanik, publitsist ning tõlkija Jaan Kross, tõlkija Aleksander Kurtna, kirjandusteadlane Mart Lepik, prosaist ning ajakirjanik Alma Ostra-Oinas, kirjandusteadlane August Palm, raamatuteadlane Friedrich Puksoo, kirjandusteadlane ning kultuuriloolane Rudolf Põldmäe, kultuuri- ning kirjandusloolane Eduard Roos, kirjandusloolane Jaan Roos, tõlkija Henrik Sepamaa, luuletaja Juhan Sinimäe, kirjanik ning tõlkija Eduard Suursepp, luuletaja ning lastekirjanik Venda Sõelsepp, luuletaja ning tõlkija Jüri Šumakov, filoloog ning luuletaja Helmut(h) Tarand (Annus Rävälä) ja luuletaja Enn Uibo, kes hiljem, juba sulaaajal uuesti vangipanduna suri seal 1965. aastal. 1946. aastal läks vabaturma Johannes Vares-Barbarus.

Tavalisteks süüdimõistmise paragrahvideks said pärast sõda § 58-1a (isamaa reetmine), millele võidi juurde komponeerida veel näiteks § 58-2 (relvastatud ülestõus, relvastatud jõukude tungimine nõukogude territooriumile, võimuhaaramine), § 58-10 (nõukogudevastane propaganda) või § 58-11 (osalemine nõukogudevastases organisatsioonis).

Punaarmee 1944. aastal Eestisse jõudes oli Eesti Nõukogude Kirjanike Liidul 17 liiget. 1. aprilliks 1945 võeti arvele 25 kodumaale jäänud kirjanikku. Individuaalkorras lubati neil ühineda ENKL-iga. 1945. aastal võeti liitu Feliks Kotta, Eduard Männik, Ralf Parve, Debora Vaarandi, Oskar Luts, Anna Haava, Ernst Säreava, Friedebert Tuglas, Karl Eduard Sõõt, Rasmus Kangro-Pool sen, Peet Vallak, Betti Alver, Leida Kibuvits, Rudolf Sirge, Richard Roht, Paul Viiding ja August Sang.⁵⁶

Uued loomingu orientiirid pandi paika kohe: kirjanduse parteilisus, ideelisus ja sotsialistlik realism.⁵⁷ Esimesel Eesti intelligentsi kongressil 1945. aasta jaanuaris sõnas kohalik parteijuht N. Karotamm: “Meie kirjanikelt, nii poetidelt, proosakirjanikelt kui näitekirjanikelt, ootab rahvas uusi teoseid, mis vääriavad meie suurt ajastut. Suur Isamaasõda, eesti rahva ja kõigi Nõukogude rahvaste võitlus saksa okupatsiooni vastu, seltsimees Stalin suure rahvaste juhina, meie rahva minevik ja ta progressiivne võitlus – kõik need ja paljud, paljud teised teemad annavad teile ainet suurteks ja väikesteks teosteks, olgu siis mitmekõitelisteks romaanideks või mõnesalmilisteks luuletusteks.”⁵⁸ Üldiselt oli kohalike võimukandjate väljendus-

⁵⁶ Eesti kirjanduse ajalugu, V, I, 60; **Annus, E. jt.** Eesti kirjanduslugu, 347; **Olesk, S.** Neljakümnendad, I, 155.

⁵⁷ **Semper, J.** Eesti Nõukogude kunst sotsialistliku realismi teel. – Looming, 1945, 5/6, 531–542.

⁵⁸ **Karotamm, N.** Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. – Eesti NSV intelligentsi esimene kongress. Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1945, 31.

viis intelligentsist kõneldes mõõdukas ja kompromissialdis kõigi nendega, kes olid “nõukogude võimu platvormil”.⁵⁹

Detsembris 1945 oli ENKL-il 47 liiget, sh 8 liikmekandidaati. 30. detsembril 1945 toimus liidu üldkoosolek, kus valiti uus juhatus: J. Semper (esimees), M. Raud (esimehe asetäitja), P. Viiding (sekretär), E. Hiir (Tartu osakonna sekretär), O. Luts, F. Tuglas, D. Vaarandi, R. Sirge ja O. Urgart. Revisjonikomisjoni valiti P. Keerdo, L. Kibuvits ja R. Parve.⁶⁰ Juhatuses oli Venemaalt tulnud 2/3, neile kuulusid tähtsamad ametid, kuigi liidu liikmeskonnas olid nad vähemuses. Niisugune juhatuse kokkuseade kõneleb sellest, et jäme ots liidus jäi Venemaal olnud kirjanike kätte, kellel oli selge kogemus sellest, mis on nõukogude kirjandus ja mida nõukogude võim vaimult ootab. Kolme Saksa ajal kodumaale jäänud kirjaniku kaasamine juhatusse kõneleb Eestisse jäänud kirjanike tunnustamisest ja soovist teha nendega koostööd. Sama tendentsi võib märgata ka teistes liitudes, kus juhatusse pääsesid üksikud Saksa ajal Eestis olnud tegelased. Liidu uue põhikirja järgi oli ENKL NSVL-i Kirjanike Liitu kuuluv organisatsioon (sinna kuuluti tegelikult juba sõja ajal), mille liikmeks võisid olla nii kirjanikud kui arvustajad, kes seisid nõukogude võimu (s.o kompartei) platvormil, olid avaldanud teoseid trükis ja kes tegelesid vastuvõtmise ajal loominguga.⁶¹ Esialgu tõlgendati niisuguseid nõudeid üsna vabalt. Loomingu hulka arvati ka tõlked, publitsistika, kordustrükkide redigeerimine jms. 1946. aastal võeti liikmeks Hugo Raudsepp, Aleksander Tassa, Mait Metsanurk (Edvin Hubel), Leo Anvelt, Valmar Adams ja Kersti Merilaas.

1946. aasta augustis-septembris ilmus Moskvast järjest kolm ÜK(b)P Keskkomitee otsust: “Ajakirjadest “Zvezda” ja “Leningrad””, “Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks” ja “Kinofilmist “Suur elu””, mis juhatasid sisse loovintelligentsi represseerimise uue kampaania.⁶²

24.–26. novembril 1946 koos olnud ENKL-i II kongress (formaalselt esimene) tegeles üldise ajupesuga. Seal kõneles J. Semper taas kirjanike liidust kui võitlusorganisatsioonist, kus kodumaale jäänud kirjanikud peavad tõusma Nõukogudemaal käinute tasemele.⁶³ Kongressi resolutsiooni peateljeks oli ideoloogilis-poliitilise töö tõhustamine.⁶⁴ Esteetilisi suuniseid jagati vähe ja ega uus meetod esteetilisi kvaliteete soosinudki, pigem vastupidi: vormiga tegelemine võidi kvalifitseerida formalismiks. Liitu kuulus siis 48 liiget ja liikmekandidaati. Juhatusse said A. Alle, E. Hiir, A. Jakobson, M. Raud, J. Semper, K. Taev, F. Tuglas, O. Urgart ja P. Viiding. Revisjonikomikomisjoni arvati P. Keerdo, R. Parve ja M. Nurme (Hint).

⁵⁹ Sirk, V. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. Jooni stalinlikust intelligentsipoliitikast. – Tuna, 2004, 1, 54–55.

⁶⁰ Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 32.

⁶¹ ERA, f R-1, n 3, s 89, l 6–12.

⁶² ÜK(b)P Keskkomitee otsused “Ajakirjadest “Zvezda” ja “Leningrad””, “Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks”, “Kinofilmist “Suur elu”” ja “V. Muradeli ooperist “Suur sõprus””. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1953.

⁶³ Vt Semper, J. Eesti nõukogude kirjanduse arenguteed ja ülesanded. – Looming, 1947, 1, 6–30.

⁶⁴ Esimese Eesti Nõukogude kirjanike kongressi resolutsioon. – Looming, 1947, 1/2, 113.

Esmakordselt moodustati juhatuse presiidium: J. Semper (esimees), O. Urgart (esimehe asetäitja), P. Viiding (sekretär), E. Hiir (Tartu osakonna sekretär) ja A. Alle (Loomingu toimetaja).⁶⁵ Üheksast juhatuse liikmest oli Nõukogude tagalas olnuid seitse, presiidiumi viiest liikmest neli. Presiidium koosnes eranditult parteilastest. Juhatuses oli F. Tuglas ainus parteitu.

Kirjanike II kongressi otsusega hakati moodustama erialasektsioone ja töögrupe, tõhustamaks kontrolli literaatide tegevuse üle. Loodi vene keeles kirjutavate autorite (1946), algajate kirjanike (1947), kriitikute, noorte ning lastekirjanduse ja tõlkijate sektsioon (1948). Tartus asutati Kirjanike Liidu osakond (1945), kriitikasektsioon (1949) ja noorte autorite sektsioon. Sektsioonides toimus loomingu n-ö esialgne ekspertiis, mis ei välistanud teoste uut arutelu ja kriitikat kõrgemas instantsis.

Kui sõja eel ei jõutud nõukogulikku tööstiili loovharitlaskonnas veel kuigi palju juurutada, siis juba 1945. aastal nõuti kirjanikelt individuaaltööplaan, kus oli märgitud nn toodang, s.o teosed, kirjutamise tähtajad ja ideelis-poliitilise harimise ülesanded. Plaanide täitmist kontrolliti ja arutati Kirjanike Liidu ja selle parteiorganisatsiooni koosolekutel. Tavaliseks töövormiks sai valminud käsikirjade kollektiivne arutelu, hakati korraldama lugejate konverentse, et “lähendada kirjandust sotsialismi ehitavate töötajate hulkadele”, eriti tähtsaks peeti tööliklassi kuuluvate inimeste arvamust.

Aastad 1944–1947 olid loomingu mõttes hilisematega võrreldes siiski suhteliselt leebed, sest kaanon ei juurdunud otsekohe. Eesti-aegseid kirjanikke ei saanud arenilt massiliselt kõrvaldada, sest neid polnud võimalik nii kiiresti noortega asendada. Pisut vabamatele oludele vaatamata jõudis eesti kirjandus, nagu muugi kuntilooming kodumaal, väljasuremise piirile. Ajakirjanikega oli asi rangem, kuna kogu ajakirjandus oli kuulutatud parteiliseks ja ideoloogiarinde eesliinil olevaks. Seal valiti kaadrit eriti hoolikalt ja jälgiti, et kodanluse- ja Saksa-aegsed ajakirjanikud ei pääseks nõukogude propagandaaparaati tööle. Siiski oli 1946. aastal Raadiokomitee süsteemis 35 toimetajast neli töötanud samas ametis ka Saksa okupatsiooni ajal.⁶⁶

PATUKAHETSUS JA ENESEKRIITIKA

“Enesekriitikat” sai teha mitmel moel. Võis endale loomeliidu (presiidiumi, juhatuse, sektsiooni jms) ja parteialorganisatsiooni koosolekul tuhka pähe raputada. See oli enesepiitsutamise suhteliselt pehme vorm, mida laialt praktiseeriti. Üldise nõiajahi ajal pääsesid sellest vähesed. J. Semper ja P. Viiding tunnistasid oma “varasemaid vigu” 1949. aasta aprillis kokku kutsutud literaatide koosolekul.⁶⁷

⁶⁵ Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 33.

⁶⁶ ERAF, f 1, n 4, s 71 (1946), l 74.

⁶⁷ Vt Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid nõukogude eesti kirjanduspoliitikast, [II]. – Keel ja Kirjandus, 1990, 4, 230–232.

Kulus veel aasta, enne kui J. Semper EK(b)P Keskkomitee bürool 17. aprillil 1950 kui kodanlik natsionalist parteist välja heideti.⁶⁸ P. Viiding pidi veel korduvalt end mitmesugustel foorumitel piitsutama, enne kui ta 20. aprillil 1950 Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni koosolekul kui kodanlik natsionalist ja “Andreseni sabarakk” parteist ja peagi ka liidust välja visati. Kõnekas on seejuures P. Viidingu sõnavõtt kolleeg M. Raua personaalküsimuse arutamisel samal koosolekul: “VIII pleenumi otsus täidab rahuldusega iga kommunisti südant. See annab juhendi, kuidas välja juurida mäda meie kirjanduselust. Kui läinud aastal mind pehmelt karistati, jäid juured välja tõmbamata. Minu süda ütleb, et Raud on häbematu karjerist, et ta on end sügavalt maskeerinud, on teeninud rahvavaenulikke sihte.”⁶⁹ Teenekas M. Raud sai küll palju noomituse hoiatusega, kuid jäi parteisse ja liitu edasi.

Mõnitamise raskem vorm oli näidiskohtumõistmine, kirjaniku või kunstniku avalik häbiposti panek, kui “süüdlasi” sunniti esinema vabariiklikes ajakirjandusväljaannetes pikkade patukahetsuskirjadega. Kui palju oli niisugustes iseenda kohta kirjutatud paskvillides autorite, kui palju toimetaja teksti, seda on raske öelda. Koorijuhitud ja heliloojate Tuudur Vettiku ja Riho Pätsi “avalikud kirjad” jõudsid Sirbi ja Vasara veergudele juba 1948. aasta oktoobris.⁷⁰ 1949. aasta Loomingus märkame patukahetsejate erirubriiki “Kirjanduse- ja kunstipärandi enesekriitikat”. Ajakirja veebruarikuu numbris nuhtlevad ennast ägedalt Mait Metsanurk ning Hugo Raudsepp ja vähema innuga Peet Vallak.⁷¹

Nn enesekriitika, poliitiliste süüdistuste omaksvõtt ja oma loomingust lahtiütlemine “süüdlasi” edasisest represseerimisest ei päästnud, vaid oli sageli üheks lüliks nende vastu suunatud kampaaniast, mis mõne puhul lõppes vangipanemisega (T. Vettik, R. Päts, K. Kask, H. Raudsepp).

KIRJANDUSE PARTEILINE JUHTIMINE

Eesti kirjanike ohjamisel ja parteilisel juhtimisel oli käsuliine mitu ja need dupleerisid üksteist: partei ning valitsus, ÜK(b)P Keskkomitee, NSVL-i Kirjanike Liit ja EKP koos oma allorganisatsioonidega.⁷² Kommunistliku partei ladviku silmis olid kirjanikud esmajoones ideoloogiatöötajad ja kirjandus oli ideoloogia-

⁶⁸ **Veskimägi, K.-O.** Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Tallinn, Varrak, 2005, 256–257.

⁶⁹ **Olesk, S.** Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal. – Võim & kultuur. Koost A. Krikmann, S. Olesk. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 2003, 516.

⁷⁰ **Karjahärm, T., Luts, H.-M.** Kultuurigenotsiid Eestis, 104–106.

⁷¹ **Metsanurk, M.** Ideoloogilises labürindis. – Looming, 1949, 2, 223–228; **Raudsepp, H.** Kriitilist tagasivaadet minu kodanliku aja kirjanduslikule loomingule. – Looming, 1949, 2, 228–236.

⁷² Vt **Kreegipuu, T.** Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastail 1944–1954 kirjanduse ja trükiasjanduse näitel. Magistritöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2005.

relv. Seetõttu kuulus kirjanduse ja kunsti elu juhtimine kompartei propaganda ning agitatsiooni osakonna kompetentsi. EK(b)P Keskkomitee vastava osakonna kohta on andmeid 1940. aasta septembrist. Osakond oli allutatud keskkomitee sekretärile Neeme Ruusile. 1941. aasta kevadel loodi propaganda ja agitatsiooni osakonnas ajakirjandussektor. Teravale kaadripuudusele vaatamata edenes parteiliste struktuuride väljaarendamine pärast sõda täie hooga. 1945. aastal lisati propaganda ja agitatsiooni osakonda kirjastuse ja trüki sektor. EK(b)P Keskkomitee büroo 1948. aasta 29. detsembri otsusega aparaat reorganiseeriti. Propaganda ja agitatsiooni osakonnas loodi ajakirjanduse ja kirjastuse sektori kõrvale kirjanduse ja kunsti sektor.⁷³ Osakond allutati 1948. aastal propagandasekretäriks tõusnud Ivan Käbinile, kellest sai Nikolai Karotamme paarivaal võitluses võimu pärast kohalikus hierarhias.

Pärast EK(b)P VIII pleenumit (märtsis 1950) hakkas propaganda ja agitatsiooni osakonda juhtima uus propagandasekretär – käbinlane ja äge stalinist Aleksander Kelberg, kelle vahetas 1951. aastal välja venemaaestlane Leonid Lentsman. Kirjanduse ja kunsti osakonda juhtis aastail 1950–1951 Moskvas kõrgema parteikooli lõpetanud Jaan Rebane, hiljem filosoof ja akadeemik. 1950. aasta suvel pandi Ülo Taigro asemele Kunstide Valitsuse etteotsa Max Laosson, kes partei hääletoruna oli eesti loovharitlaskonna vaenamise ja rahvuskultuuri väljasuretamise peaideoloog. Kirjanike Liidus oli võim parteikoolist tulnud endise tekstiilitöölise, kirjanduses täiesti tundmatu nime Magnus Mälgu käes. See seltskond eesotsas esimese sekretäri Ivan Käbiniga oligi Moskvas kavandatud pogrommi kohapeal organiseerija, kes omakorda kasutas tööriistadena reakommuniste, liitude aktiviste, karjeriste ja muidu intrigante, kellest sel paranoilisel hirmuajastul polnud puudust.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Kunstide Valitsuse juhatajad*

1940–1948	Johannes Semper
1948–1949	Kaarel Ird
1949–1950	Ülo Taigro
1950–1953	Max Laosson
1953	Viktor Akinfijev (ajutine kohusetäitja)
1953–1957	Lembit Rajala

1947. aastal kuulus ENSV MN-i juures asuvast Kunstide Valitsusest kõrge-
masse, s.o ÜK(b)P Keskkomitee nomenklatuuri, valitsuse juhataja. Juhataja ase-

* Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, I. Kunsti- ja kultuurhariduslikud asutused. Tallinn, 1982, 11–12; **Peirumaa, R.** Hruštšovi “sula” ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel. Magistritöö. Juhendaja J. Kangilaski. Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetool. Tartu, 2004, 28–29.

⁷³ **Liivik, O.** Eestimaa Kommunistliku Partei keskkomitee aparaat 1945–1953. Tartu, Tartu Ülikool, 2006, 39, 43, 48, 92, 198, 200, 202, 204.

täitja ja kolme osakonna (vaatemängude ja repertuaari kontrolli, kaadrite, teatrite) ülemad kuulusid EK(b)P Keskkomitee nomenklatuuri. 1953. aasta ametinimekirja on tekkinud loomeliidud, mille lülitamist nomenklatuuri 1947. aasta nimekirja ei peetud vajalikuks. Nüüd olid siin esindatud kirjanike, heliloojate, kunstnike ja arhitektide liidu esimehed. Tähtsaimal kohal oli neist Kirjanike Liit, mille juhatuse esimees kuulus NLKP Keskkomitee arvestusnomenklatuuri, s.o oli Moskva valvata, ja sekretär EKP Keskkomitee nomenklatuuri.⁷⁴

Stalinismi kõrgperioodi paranoilikku õhustikku illustreerib ka Kirjanike Liidu parteiorganisatsiooni tegevus, mida on lähemalt uurinud Sirje Olesk. Nagu Kirjanike Liidus valitses ka parteiorganisatsioonis hüsteeriline õhkkond, käis äge sõnastõda, pilluti süüdistusi, mis olid täiesti absurdsed. S. Oleski poolt publitseeritud Kirjanike Liidu parteiorganisatsiooni koosoleku protokoll 19.–20. aprillist 1950⁷⁵ esindab tänapäeva lugejale puhast absurdikirjandust. On raske uskuda, et täie mõistuse juures olevad lugupeetud inimesed võivad rääkida niisuguseid rumalusi, mille kõrval anekdoodidki kahvatuvad.⁷⁶ Toon siin mõned nopped Mart Raua personaalküsimuse arutamisest. “Raua suhtes on minul ammu selge, et ta ei ole aus inimene. Koosolek näitas, et asi on hoopis hullem, kui oskasin ette kujutada. Raua vastused jätsid mulje, et kogu aeg vilgub rebase saba ees, pühkides oma musti jälgi. /.../ Raud on olnud Andreseni staabiülem kirjanduse alal.” (A. Alle.) “Raud on meie kirjanduse üks suuremaid mädapaiseid, mis saab üldse olla.” (O. Urgart.) “On olemas ilmne side Andreseni ja Raua seisukohtade vahel. Andreseni poeg, kes oli suur sõber Raua pojaga, heideti välja Tartu ülikoolist ja komsomolist. See kõik on väike Andreseni agentuur Tartu ülikoolis.” (A. Kaal.)

Parteisse kuulumine tagakiusamisest ei päästnud. 1951. aastal oli Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioonis arvel olnud 16 liikmest ja liikmekandidaadist parteiline karistus koguni üheksal inimesel. Karistusi (märkusest kuni valju noomituseni koos hoiatusega ja arvestuskaardile kandmisega) määrati peamiselt poliitiliseks kvalifitseeritud eksimuste, elulooliste faktide varjamise, joomise-laamendamise, mõnikord ka liiderdamise-abiellurikkumise (kui üks abikaasast parteile kaebuse esitas) eest. Sageli arutati parteikoosolekutel seda, kes kellega joob ning miks joob ja mis on selle poliitilised tagajärjed: napsivennad hoiavad kokku ning minetavad printsiipaalsuse, nende seas valitseb kambavaim ja purjus peaga lobisetakse välja parteilisi saladusi ning need võivad ulatuda rahvavaenlaste kõrvu. Joomise eest visati parteist harva välja, sest paljud jõid, kuid ankeedi “rahvavaenulike” episoodide mahavaikimine oli juba väga tõsine poliitiline patt, eriti kui see oli seotud Saksa ajal ilmunud kirjatöödega.

Need parteilased, kes poliitiliste süüdistustega sihikule võeti, visati kõigepealt parteist välja, sest parteisse kuulus üksnes “inimkonna eesrindlikum osa”. Sellele

⁷⁴ **Tammela, H.** Eesti NSV nomenklatuur (1944–1953). Bakalaureusetöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2005, 22, 34; **Veskimägi, K.-O.** Kuidas valitseti Eesti NSV-d, 51–52.

⁷⁵ **Olesk, S.** Võim kirjanduse kallal, 481–525.

⁷⁶ Samas, 11.

järgnes tavaliselt ka liidust väljaheitmine, kusjuures ettepaneku tegi parteikoosolek ja mitte ainult parteilaste kohta. Parteilast liidust välja heita polnud ilma eelneva parteist väljaheitmiseta võimalik. Lahtistel parteikoosolekutel partei liikmete "eksimusi" ei arutatud, sest see oli partei siseasi ja saladus.⁷⁷ Tähtsamate tegelaste personaalküsimusi arutati kõrgemates parteiorganites, mille parteiorganisatsiooni või nomenklatuuri nad kuulusid. "Kodnatside" H. Kruusi, N. Andreseni ja J. Semperi personaalküsimusi arutati EK(b)P Keskkomitee bürool. Seal langetati ka otsus nende juhtivalt kohalt mahavõtmise kohta. N. Andreseni küsimust arutati kahel, H. Kruusi asja koguni kolmel büroo koosolekul.⁷⁸ Osa ametist mahavõtmisi delegeeris Keskkomitee ülemnõukogule ja valitsusele. Aeg-ajalt arutati keskkomitee bürool ka parteitute asju, näiteks Valmar Adamsi ja Johannes Käisi juhtumid.⁷⁹

KULTUURIGENOTSII DI TIPP

Kõrgstalinismi aja üldisesse pilti sobitub suurepäraselt kurikuulus EK(b)P VIII pleenum (21.–26. märtsini 1950) kui "näidispoomine", mida Moskva aegajalt korraldas. Tõenäoliselt mõjutas siinseid sündmusi kursimuutus Kremli Ida-Euroopa poliitikas (nõukogude mudeli pealesurumine) ja terav rahvusvaheline olukord. Vene uuriija Jelena Zubkova on asetanud nn Eesti süüasja ühte ahelasse poliitiliste protsessidega Ida-Euroopas ja võimuvõitlusega Moskvast, mille üheks markantsemaks ilminguks on nn Leningradi süüasi. 1950. aasta algul saabus Eestisse ÜK(b)P Keskkomitee kontrollbrigad, kes tuvastas, et kohalikud juhid polnud suutnud Eesti elu nõukogulikus laadis ümber korraldada ega puhastada riigiparaati "vaenulikest elementidest" ja "kodanlikest natsionalistidest". See avas tee juhtkonna vahetuseks.⁸⁰

EK(b)P VIII pleenumil tehti patuoinaks sõja ajal kohalikuks parteijuhiks saanud Nikolai Karotamm. Temaga koos kõrvaldati võimu juurest nn juunikommunistid, kelle koorekiht pandi koguni vangi. Kremli kohapealseks satraabiks sai osav laveerija Ivan Käbin, kes pani peagi ametisse oma mehed – venemaaestlased ja venelased.

Pleenumikõnedes said loomingulise intelligentsi esindajatest kõige enam naha-tada N. Andresen, H. Kruus ja J. Semper kui "paadunud kodanlikud natsionalistid" (Aleksander Ansberg) ja "kodanlik-menševistliku ideoloogia kolm vaala" (Max Laosson). Samuti F. Tuglas: "eesti sümbolistide peamees, kirjanik-dekadent" (I. Käbin), "reaktsioonilise intelligentsi iidol ja juht" ning "kodanluse paavst

⁷⁷ Olesk, S. Peatükk ajaloost, 116–118.

⁷⁸ Vt Veskimägi, K.-O. Kuidas valitseti Eesti NSV-d, 234–236, 250–252, 256–257.

⁷⁹ Samas, 176–180.

⁸⁰ Vt Kuuli, O. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, 21; Tannberg, T. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. "Eesti süüasi" (1949–1952) Moskvast vaadatuna. – Tuna, 2001, 3, 120–125.

ja peaiidol kultuurivallas” (M. Laosson).⁸¹ Pleenumi otsuse konstateerivas osas öeldi: “Teaduste Akadeemias, Välisministeeriumis, Nõukogude Kirjanike Liidus ja teistes teaduse, kultuuri ja kunsti asutustes juhtivail kohtadel asudes pidurdasid kodanlikud natsionalistid Kruus, Andresen, Semper, Vettik, Karindi, Päts, Kangro-Pool, Kleis, Laja, Oengo, Võrk ja mõned teised aktiivselt eesti nõukogude rahvus-kultuuri arenemist, takistasid noorte andekate eesti kirjanike, kunstnike ja teiste kunsti alal töötajate kasvu ja edutamist, mõnitasid ja kiusasid taga vana intelligentsi eesrindlikke esindajaid, kes olid aktiivselt sotsialistlikku ülesehitustöösse lülitunud, arendasid aktiivselt õhnestustööd, tehes määratud kahju Nõukogude Eesti majanduslikule ja kultuurilisele ülesehitustööle”.⁸²

Vaimuinimeste tagakiusamine võimuvahetusega ei lõppenud, pigem oli see signaaliks repressioonide hoogustumisele. Juba varem alanud iseseisvusaegse kultuuripärandi ümberhindamine ja kultuuritegelaste vaenamine võttis nüüd kolossaalsed mõõtmed. Peaaegu täielikult vahetati välja kõrgkoolide juhtkonnad, vallandati massiliselt õppejõude ning teadureid ja eksmatrikuleeriti üliõpilasi. Kui palju oli neid loomingulise intelligentsi esindajaid, kes said otseselt selles kampanias kannatada, on raske täpselt öelda. Ajaloolane Öie Elango on pakkunud umbes 400 teadlast, kõrgkooli õppejõudu, kirjanikku, kunstnikku ja muusikut.⁸³

J. Kahki komisjoni raportis (1991) on märgitud, et enne ja pärast 8. pleenumit eemaldati kuni 15 aastaks töölt ligi 200 teadlast, 20 kirjanikku, 15 kunstnikku, 10 heliloojat ja 20 näitlejat, mis moodustab 20–25% nende professionaalsete gruppide liikmeskonnast. 50 vabakutselist kunstiharitlast pandi vangi. Poliitilistel põhjustel keelati erialal töötamine pooltel õpetajatel, kultuuritöötajatel ja tehnikaspetsialistidel, kokku ligi 5000 inimesel. 1950. aastate algul oli erialasel tööl Eestis ainult kuni viiendik iseseisva Eesti haritlastest. Tartu Ülikool kaotas selle raporti järgi 95% humanitaarala õppejõududest.⁸⁴ Sellega anti Eesti Bolševiku sõnul Moskva abiga kodanlikele natsionalistidele purustav hoop.⁸⁵

1948. aasta teisel poolel ja 1949. aastal kasvas EN-i Kirjanike Liidu liikmeskond (koos liikmekandidaatidega) 46-lt 55-le.⁸⁶ Järgmistel aastatel, kuni 1950. aastate keskpaigani liikmete arv ei kasvanud ja jäi keskmiselt 50 piiridesse, vaatamata sellele et uusi liikmeid võeti innukalt juurde, sh vene sõjaväelasi, sest väljahoidetuid oli rohkem.⁸⁷ Aastail 1949–1951 võeti liitu: Vladimir Beekman, Fjodor Einbaum, Johannes Feldbach, Villem Gross, Manivald Kesamaa, Karl Kivi, Ivan Kurtšavov, Paul Kuusberg, Max Laosson, Hans Leberecht, Magnus Mälk, Egon

⁸¹ EK(b)P VIII pleenumi stenogramm, VII. – Akadeemia, 1999, 6, 1314, 1333.

⁸² EK(b)P VIII pleenumi stenogramm, XI. – Akadeemia, 1999, 10, 2246.

⁸³ **Elango, Ö.** EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum (märts 1950) ja loovintelligents. – Sirp ja Vaasar, 1989, 14. apr.

⁸⁴ World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report, 76–77.

⁸⁵ Intelligentsi ideelis-poliitiline kasvatamine olgu parteiorganisatsioonide tähelepanu keskpunktis. Juhtkiri. – Eesti Bolševik, 1950, 14, 9.

⁸⁶ ERA, f R-1205, n 2, s 636, l 5–6; ERA, f R-1765, n 1, s 49, l 54–56.

⁸⁷ ERA, f R-1765, n 1, s 158, l 52, 54, 56, 58; ERA, f R-1765, n 1, s 203, l 51–55.

Rannet, Lembit Rimmelgas, J. Rozanov, Ants Saar, Ilmar Sikemäe, Aleksei Sokolov, Endel Sõgel, Leonid Zaitsev, Mai Talvest, Aino Tigane, Hardi Tiidus, Heinrich Tobias, Tamara Tomberg, Arnold Tulik, Valmen Vaida, Muia Veetamm ja Valeeria Villandi.⁸⁸ 1952. aastal kinnitas ENKL-i liikmed NSVL-i Kirjanike Liidu juhatus, kes arvas “loomingulise passiivsuse tõttu” liidust välja kaheksa liiget.⁸⁹ Loomeliitude liikmeskond hakkas kiiresti kasvama alles viiekümnendate teisel poolel pärast NLKP 20. kongressi. 1956. aasta lõpul oli ENKL-is 62 liiget, neist 35 parteilast.⁹⁰ 1958. aasta detsembris, kui toimus liidu neljas kongress, oli liikmeid 81.⁹¹

1948. aastal pandi vangi luuletaja ning helilooja Ottniell Jürissaar ja uuesti Juhan Sinimäe, 1949. aastal tõlkija Artur Alliksaar, kirjandusteadlane Paul Ambur, luuletaja ning muusikateadlane Eduard Visnapuu, tõlkija ning prosaist Rein Sepp ja esseist Friido Toomus. 1949. aasta suurküüditamisega viidi koos perega Siberisse tulevased kirjanikud Erik Püvi, Arvo Valton ja Rein Saluri, välja saadeti tõlkija Armand Tungal. 1950. aastal läksid vangi Nigol Andresen, Rasmus Kangro-Pool sen, proosakirjanik Leida Kibuvits, teatriteadlane ja -kriitik Karin Kask, kirjandusteadlane Oskar Kuningas, ajaloolane Hans Kruus, lastekirjanik Elmar Kuusik (Elar Kuus), kirjanik, kriitik ning tõlkija Marta Sillaots, välja saadeti proosa- ning noorsookirjanik Herta Laipaik. 1951. aasta mais arreteeriti näitekirjanik, prosaist ning kriitik Hugo Raudsepp (Milli Mallikas), kes suri Siberi vangilaagris 1952. aasta septembris. 1951. aastal lisandusid vangide nimekirja ajakirjanik, näite- ning lastekirjanik Tõnis Braks, kirjandustegelane, esseist ning tõlkija Bernhard Linde, kirjandusteadlane Erna Siirak, prosaist, näitekirjanik ning publitsist Osvald Tooming, 1952. aastal tõlkija ning pedagoog Paul Viires ja 1953. aastal prosaist ning publitsist Heino Tominga.

Lisaks vangi pandud kirjanikele heideti 1950. aastal Kirjanike Liidust välja veel J. Semper, P. Viiding, A. Sang, K. Merilaas, B. Alver, M. Metsanurk, L. Anvelt, A. Kajara-Taar, A. Tassa, F. Tuglas ja 1951. aastal O. Tooming. Seega kustutati liidu nimekirjast peaaegu kõik Saksa okupatsiooni ajal kodumaal olnud kirjanikud.

Suured muudatused leidsid aset ENKL-i juhatuses. 16. jaanuaril 1950 toimus liidu konverents, kus valiti uus juhatus: A. Jakobson (esimees), E. Männik (esimehe asetäitja), M. Mälk (sekretär), E. Hiir (Tartu osakonna sekretär), O. Urgart, A. Alle, H. Leberecht, M. Raud, J. Feldbach, J. Smuul ja I. Sikemäe. Partei Keskkomitee suunas Kirjanike Liitu Vabariikliku Parteikooli lõpetanud Magnus Mälgu, kes 3. septembril võeti liidu liikmeks ja kohe ka vastutavaks sekretäriks. Samal koosolekul valiti uus juhatusese presiidium, kuhu peale M. Mälgu kuulusid veel J. Semper, A. Alle, O. Urgart ja E. Hiir.⁹² 1950. aastal oli M. Mälk

⁸⁸ ERA, R-1205, n 2, s 636, l 4–5; Eesti kirjanduse ajalugu, V, I, 63; **Olesk, S.** Neljakümnendad, I, 164.

⁸⁹ Eesti kirjanduse ajalugu, V, I, 35.

⁹⁰ ERAF, f 1, n 168, s 10, l 29.

⁹¹ Eesti NSV Kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 37.

⁹² Eesti NSV Kultuuriasutuste ajaloo teatmik, V, 34.

veel ka parteiorganisatsiooni sekretär ja praktiliselt oli võim liidus tema käes kuni tema mahavõtmiseni 1952. aasta lõpul (asemele tuli L. R Emmelgas). Kui jaanuaris 1953 määrati A. Jakobson Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks, sai ENKL-i esimeheks Juhan Smuul.

LUBATUD KIRJANIKE NIMEKIRI (1950)

Neid eesti kirjanikke, keda 1950. aastate algul avaldada tohtis, polnud palju. 1950. aastal eesti kirjanduse dekaadiks Moskvas avaldatud venekeelne trükis “Писатели Советской Эстонии” (koostaja M. Mälk) sisaldab 35 autori nimed: A. Jakobson, H. Leberecht, A. Alle, A. Antson, J. Barbarus, V. Buk, D. Vaarandi, A. Kaal, P. Keerdo, M. Kesamaa, F. Kotta, E. Krusten, J. Kärner, M. Laosson, J. Lilienbach, O. Luts, J. Lauristin-Madarik, O. Münther, E. Männik, R. Parve, M. Raud, P. Rummo, A. Saar, I. Sikemäe, R. Sirge, J. Sütiste, E. Tammlaan, A. Tigane, L. Tigane, O. Tooming, A. Tulik, O. Urgart, E. Hiir, A. Hint ja J. Schmuul.⁹³ Neist üheksa, sh “proletaarsed kirjanikud” ja Saksa ajal represseeritud, olid juba surnud. Suur on selles nimekirjas noorte ning vähetuntud literaatide ja parteis, Punaarmee, hävituspataljoni, Nõukogude tagalas olnute, Venemaal ja parteikoolis õppinute osakaal. Nõukogude Eesti kirjanikkonna uue koosseisu “kujundamisel” on siin tunda VIII pleenumiga võimule tulnud Ivan Kåbini meeskonna suunavat kätt.

“Laine põhjas” (S. Oleski väljend) olid eestikeelse nõukogude kirjanduse soositud teemad Ameerika imperialismi paljastamine ja suure vene rahva kiitmine. Vaid üksikutel tol ajal kirjutatud teostel on üldse mingi kirjanduslik tähendus.⁹⁴ N-õ näidiskirjanikuks väljaspool kriitikat oli A. Jakobson, kes sai kaks aastat järjest (1947, 1948) Stalini preemia ja teise kirjanikuna (F. Tuglase järel) ENSV rahvakirjaniku tiitli. Tema teenis üleliidulist kuulsust just Läänt mustades värvides näitavate näidenditega. A. Jakobsoni ja H. Leberechti tööde (“Elu tsitadellis”, “Valgus koordis”) filmilavastuse eest sai kaks Stalini preemiat Herbert Rappaport.⁹⁵ Nõuded ametlikule kirjandusele ja kunstile olid kõrgstalinismi ajal eriti ranged. Need pidid olema optimistlikud ja tulevikku vaatavad.

KOKKUVÕTE

Pole võimalik ammendavalt kirjeldada seda hirmu ja hüsteeria õhkkonda, mis loomeinimesi ümbritses, ka neid, keda ei pandud vangi ega heidetud liitudest välja. Inimeste hingelisi kannatusi pidevas psühhoterrori ja hirmu õhkkonnas ei

⁹³ Писатели Советской Эстонии. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.

⁹⁴ Olesk, S. “Laine põhi”. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953. – Võim & kultuur, 465–479.

⁹⁵ Karjahärm, T., Luts, H.-M. Kultuurigenotsiid Eestis, 191–192.

saa kajastada arvude keeles, seda ei saa mõõta vangis või asumisel oldud aastatega. Kõiki kammitsetes teadmine, et igapähele võidakse esitada poliitiline süüdistus kodanlikus natsionalismis, formalismis ning kosmopolitismis ja kuulutada rahvavaenlaseks.

Tihti peale on raske leida mõistuspärast seletust, miks just need kultuuritegelased represseriti. Karistatute ring ja karistuste suurus tundub sageli juhuslik. Väline lojaalsus okupatsioonirežiimile, aktiivne kollaboratsioon, komparteisse kuulumine, Nõukogude tagalas viibimine, avalik enesepiitsutamine ja isegi innukas režiimi vaenlaste paljastamine-pealekaebamine polnud isikliku julgeoleku tagatiseks. Löögi all olid need, keda süüdistati, kui ka need, kes süüdistasid, ja peagi võisid viimased ise süüdlaste nimekirja sattuda. Igal alal leiti mõni inimene, kelle suu või sule läbi sai nõiajahti korraldada. Mõned võtsid niisuguse ülesande enda peale vabatahtlikult, lootes teha karjääri või lihtsalt hirmust, sest ametlikult apoliitilisust ja erapooletust ei sallitud. Keeldumine tähendas riski sattuda rahvavaenlaste nimekirja ja seega ka repressiivorganite huviorbiiti. Kompartei liikmetel ja kommunistlikel noortel ning režiimi usaldusalustel (tegelikel või kujuteldavatel) oli keeldumine praktiliselt võimatu. Seetõttu oli haritlaste seas küllalt palju neid, kes andsid nõusoleku koostööks KGB-ga, ent tegelikult püüdsid sellest kõrvale hoida.⁹⁶ Avaldati survet, ähvardati, viidati metsas olevatele või välismaale põgenenud sugulastele ja lubati mitmesuguseid hüvesid. Sageli kasutasid parteiorganid oma hääletorudena mitte oma ala tipptegijaid, vaid teisejärgulisi tegelasi nagu Magnus Mälk. Järsud edutamised ja langused karjääriredelil olid tol ajal tavalised nähtused.

Kunstiharitlastele esitatud poliitilised süüdistused olid sageli tuletatud nende ühiskondlikust tegevusest iseseisvuse ja Saksa okupatsiooni ajal, maailmavaatest ja hoiakutest, samuti kuuluvusest teatud organisatsioonidesse (näiteks Veljesto), mõnikord ka loomingulisest tegevusest, eriti kui loomingut oli võimalik tagantjärele politiseerida. Saksa ajal Eestis avaldatud tööd said tihti peale autoritele saatuslikuks. Aga seegi polnud kindel reegel. M. Metsanurk, kes oli avaldanud teravalt nõukogudevastased novellid “Kalmud metsas” ja “Dora Praats”, pääses arreteerimisest, kuigi langes ajutiselt põlu alla ja pidi töötama öövahina. Heiti Talvik, kes polnud Nõukogude režiimi kohta midagi taunimisväärset kirjutanud, kaotas aga elu. Hirmutada ja karistada taheti kogu eesti rahvast ja siin polnud eriti tähtis kellegi personaalse süü tõestamine.

Stalinismi ajal käis “karistamine” kampaaniatena, kus massilise represserimise lained vaheldusid suhteliselt rahuliku, n-ö hingetõmbeajaga. Niisuguseks suhteliselt rahulikuks ajaks võib pidada aastaid 1947–1948. Vangi pandi siis vaid üksikuid ja leidis aset suhteliselt rahvuslik laulupidu. Inimelused õgiv moolok justkui kogus jõudu, et siis uue hooga tööle hakata. Inimestes tekitas see petlikke lootusi rahulikule elule ja uued repressioonid tabasid neid ootamatult. Tõenäoliselt nii see

⁹⁶ Vt **Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, Umara, 1996.

kavandatud oligi. Terrorist Stalin kasutas vana pörandaalust bolševistlikku taktikat tabada inimesi ootamatult. Arreteerimised toimusid ikka öösiti, samuti ülekuulamised. Sõjajärgsete repressioonide teine laine ja intelligentsi vaenamise kõrgpunkt langeb aastatesse 1949–1951.

Aegade vältel on uurijad otsinud massirepressioonidele ratsionaalseid seletusi. Alustada tuleb süsteemist, mis tugines massilisele vägivallale, üldisele hirmule ja tingimusteta kuuletumisele. Sellele lisandub juhi maniakaalne verejanu ja paranoia.

Kaadrivahetus oli Stalini üldine põhimõte, mida praktiseeriti suures ulatuses parteis, sõjaväes, riigiaparaadis ja julgeolekus: peamiselt selleks, et kaua aega üheskoos töötanud inimesed ei saaks organiseerida vandenõud, mida Stalin paaniliselt kartis.

Üleriiklikud mallid olid kohtadel üldraamiks. Kui Stalin suunas oma karistava käe vanade ja ustavate võitluskaaslaste vastu, siis pole midagi imestada, et Eestis langesid tagakiusamise ohvriks juhtivad kollaborandid H. Kruus, J. Semper ja N. Andresen, kelle sotsialistlik poliitiline minevik oli enamlaste silmis rohkem kui kahtlane. Nende varasemad teened ei lugenud kuigi palju. Aga aeg oli siiski muutunud: sõjaeelses NSV Liidus oleksid nad kaotanud elu nagu Jaan Anvelt ja Hans Pöogelmann.

Hirmuõhkkonna hoidmiseks tuli vaenlasi pidevalt juurde tekitada. Baltimaades oli sobiv ettekääne kodanlik natsionalism. Nn vanades liiduvabariikides oli natsionalismiga manipuleerimine raskendatud, kuna kodanlus kui klass oli seal ammu likvideeritud, “kultuurirevolutsioon” teostatud ja sotsialism “täielikult võitnud”. Üldine foon oli rahvusvahelise olukorra kiire muutumine, külma sõja eskaleerimine endiste liitlaste vahel, Korea sõja algus ja Stalini enda väidetavad ettevalmistused suureks sõjaks imperialistidega. Arvesse tuleb nn Leningradi süüasi ja juhi võimalike järeltulijate Aleksei Kuznetsovi ning Nikolai Voznessenski kõrvaldamine.⁹⁷

Üleliidulistele kampaaniatele pidid kohalikud võimud igal juhul reageerima. Ka kohtadel tuli leida ja hukka mõista formaliste, kosmopoliite, Lääne ees lömitajaid jne. Kui seda ei tehtud piisava innuga ja süüdlasi kohe ei leitud, siis ähvardas kohalikke võimureid paremal juhul ametist tagandamine (kaadrivahetus). Kui Moskvas ÜK(b)P Keskkomitees ja üleliidulise loomeliidu juhatuses oli arutatud olukorda mõnes provintsis (liiduvabariigis) ja tehtud kriitiline otsus (aga otsus oli alati kriitiline), siis oli asi päris hull.

Oma olemuselt olid ideoloogilised kampaaniad täiesti absurdsed, kuid Kremli seisukohalt motiveeritud. Kosmopolitism, mida internatsionalismi katte all propageeris leninism-stalinism, kuulutati nüüd laostunud Läänele omaseks jooneks. Samal ajal ülistati venepärast nõukogude patriotismi ja materdati kodanlikku natsionalismi. Internatsionalismi propaganda põimus läbi antisemitismiga. Need

⁹⁷ Montefiore, S. S. Stalin. Punase tsaari õukond. Tallinn, Varrak, 2005, 545–547.

paradoksid ja kõnealuste lööksõnade sisuline mõtestamine võimulolijaid ei huvitanud.

Sõjajärgne praktika näitab, et hirmuõhkkonna eskaleerimist alustas Stalin tuntud inimestest, intelligentsist. Zvezda ja Leningradi otsuse (1946) märklauaks olid demonstriivselt valitud Leningradis erakordset populaarsust nautivad Anna Ahmatova ja Mihhail Zoštšenko. 1947. aasta veebruari otsuses said pihta Läänes tunnustatud Sergei Prokofjev, Aram Hatšaturjan ja Dmitri Šostakovitš. Oma naha päästmiseks kirjutas 20. sajandi üks suuremaid heliloojaid muusika kõige ideologiseeritumatele kinofilmidele “Kohtumine Elbel”, “Berliini langevine” jt.

Mida tuntum oli löögi alla sattunud inimene, seda kiiremini ja laiemalt levis teave tema saatuse kohta ja seda suurem oli hirm, et keegi pole kaitstud. Kui Stalin käskis laagrisse saata oma sugulasi, siis küsisid paljud, kas pole kätte jõudnud uus 1937. aasta.

1990. aastal avaldas Oskar Kruus oma uurimuste tulemused eesti kirjameeste represseerimise kohta erinevate riigivõimude poolt alates eestlaste ärkamisajast. Tema arvutuste järgi kaotas 125 aasta jooksul poliitiliste süüdistuste tõttu vabaduse umbes 150 eestlasest literaati, mis moodustab umbes 15 protsenti nende üldarvust. Nõukogude võimu arvele langeb sellest kontingendist umbes 75 inimest, mida on sama palju kui tsaariajal, esimesel iseseisvusajal ja Saksa ajal vangid pandud eesti literaate kokku.⁹⁸ Minu arvestused üldjoontes kinnitavad neid järeldusi. Stalini ajal arreteeriti umbes 80 literaati, neist kümme kaotas elu. Natsi-Saksa okupatsiooni aastail arreteeriti umbes 35 literaati, neist neli hukati või hukkus. Mõlema okupatsiooni ajal olid represseeritute hulgas V. Adams, R. Kangro-Pool sen, J. Kross, O. Kuningas, H. Laipaik, V. Raidaru, O. Tooming, E. Uibo ja A. Kurtna. Alma Ostra-Oinas oli tsaariajal kaks korda vangis ja asumisel, Saksa ja Nõukogude ajal vangis.

Hiljem, 1965. aastal kirjutas F. Tuglas oma endisest olukorrast nii: “Mind visati Kirjanike Liidust välja, tühistati rahvakirjaniku nimetus ja võeti pension. Mind tembeldati avalikult Stolõpini käsilaseks, tüüpiliseks kodanlikuks ajaloovõltsijaks ja vihaseimaks rahvavaenlaseks, kelle toodang kõlbavat ainult ajaloo prügikasti. Kõik mu teosed võeti käibelt, minult ei ilmunud enam ühtki raamatut ega saanud ma viie aasta jooksul ajaleheski rida avaldada; isegi tõlketööd ei antud mulle. Ja see kõik ilma vähimagi minupoolse enesekaitse võimaluseta.”⁹⁹

Tole aja loomeliitude juhatuste ja parteialorganisatsioonide koosolekute protokolle lugedes võib küsida, kas varem ja hiljem tuntud ning lugupeetud kirjanikud ja kunstnikud olid kaotanud mõistuse, et kõnelevad selliseid rumalusi. Ei, nad tegid seda ellujäämise nimel. Seetõttu ei peegelda tolle aja dokumendid inimeste tõelisi mõtteid ja seisukohti, küll aga oma aja tõelisust.

⁹⁸ **Kruus, O.** Kuidas riigivõim on eesti kirjamehi terroriseerinud. – Keel ja Kirjandus, 1990, 8, 490.

⁹⁹ **Tuglas, F.** Rahutu rada. Elu- ja kirjandusloolist. Tallinn, Eesti Raamat, 1973, 112–113.

HUKKUNUD JA REPRESSEERITUD KIRJANIKUD*
Saksa okupatsioon

Hukatud ja vangis hukkunud

Kaselo, Kaster (a-ni 1931 Rudolf Kass, 1906–1941), prosaist
 Ruven, Johannes (1902–1942), prosaist
 Tammlaan, Evald (a-ni 1936 Stein, 1904–1945), publitsist ja näitekirjanik
 Tasa, Edur (end Eduard Tasa, 1903–1941), õpetaja ja lastekirjanik

Arreteeritud ja vangis olnud

Adams, Valmar (a-ni 1933 Vilmar Adams, 1899–1993), luuletaja, prosaist ja kirjandusteadlane, 1941 vangis
 Ahven, Heino (1919–1988), kultuuritegelane ja filoloog, 1943 arreteeriti
 Alttoa, Villem (a-ni 1934 Alto, 1898–1975), kirjandusteadlane, 1941–1942 vangis
 Antson, Aleksander (1899–1945), luuletaja, näitekirjanik ja prosaist, 1941–1944 vangis
 Järs, Eduard (1921–1992), prosaist, 1943–1944 vangis
 Kangro-Pool, Rasmus senior (kod-n Rasmus Theodor Kangropool, 1890–1963), kirjandus- ja teatrikritik, publitsist, 1941–1942 vangis
 Kiviste, Alfred (a-ni 1928 Kliimann, 1890–1972), kirjastustegelane, 1941 vangis
 Kross, Jaan (1920), prosaist, luuletaja, publitsist ja tõlkija, 1944 vangis
 Kuningas, Oskar (1911–1997), kirjandusloolane, tõlkija ja ajakirjanik, 1941 vangis
 Kurtna, Aleksander (1914–1983), tõlkija, 1943 vangis Roomas
 Käosaar, Juhan (1909–1986), kirjandusteadlane, 1941 vangis
 Laipaik, Herta (a-st 1943 Herta Leilia Rumma, a-st 1955 H. L. Kornev, 1921), proosa- ja noorsookirjanik, 1942 vangis

* ERA, f 1205, n 2, s 636, l 4–5; f R-1765, n 1, s 158, l 10, 52–58; R-1765, n 1, s 203, l 51–55; f R-1765, n 1, s 227, l 1–5; Album Academicum. Universitatis Tartuensis 1918–1944, I–III. Koost L. Lindström, T. Hiio, H. Tamman, A. Hilpus, E. Hiio, A. Kuusik, L. Pahtma, M. Loit, S. Nõmmeots, S. Kodasma, V. Pütsep. Tartu, Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Teadusfond, 1994; Eesti entsüklopeedia, 14. Eesti elulood. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000; Eesti kirjarahva leksikon. Koost ja toim O. Kruus. Tallinn, Eesti Raamat, 1995; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§ 58), I. Koost ja toim L. Öispuu. (Represseeritud isikute registrid (RIR), 1. raamat.) Tallinn, 1996; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis, II. (Represseeritud isikute registrid (RIR), 2. raamat.) Koost L. Öispuu. Tallinn, 1998; Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941, I. Koost ja toim V. Salo. (Studia Estonica Fennica Baltica, IV.) Scarborough, Maarjamaa, 1989; **Kruus, O.** Kuidas riigivõim on eesti kirjamehi terroriseerinud. – Keel ja Kirjandus, 1990, 8, 471–490; **Veskimägi, K.-O.** Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996; **Veskimägi, K.-O.** Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Tallinn, Varrak, 2005; Memento väljaanded, 1996–2001. <http://www.okupatsioon.ee/nimekirjad/raamat/koikfreimid.html> (30.05.2005); Eesti rahvastiku kaotuste register. <http://www.history.ee/register/> (30.05.2005); Eesti Rahvusarhiivi infosüsteem AIS. <http://ais.ra.ee/ais> (30.05.2005); Eesti Rahvusraamatukogu artiklite bibliograafiline andmebaas ISE. <http://ise.nlib.ee> (30.05.2005).

Mellov, Viktor (ps Andres Vanapa, 1924–2004), luuletaja ja proosakirjanik, 1944 vangis

Ostra-Oinas, Alma (1886–1960), prosaist ja ajakirjanik, 1944 vangis

Raidaru, Voldemar (1913), noorsoo- ja näitekirjanik, 1941 vangis

Roht, Richard Johannes (1891–1950), proosa- ja lastekirjanik, 1941 vangis

Roos, Eduard (1903–1979), kultuuri- ja kirjandusloolane, 1944 vangis

Rummo, Jaan (1897–1960), lasteajakirjanik ja toimetaja, kahel korral vangis

Saar, Hendrik (ps Kivilombi Ints, 1893–1944?), näite- ja ajaviitekirjanik, 1942 vangistati, edasine elukäik teadmata

Sepamaa, Henrik (kod-n Heinrich Richard Seppik, 1905–1990), tõlkija, vangis

Sirge, Rudolf (1904–1970), prosaist, 1941–1942 vangis

Sütiste, Juhan (a-ni 1936 Johannes Schütz, 1899–1945), luuletaja, näitekirjanik ja teatrikriitik, 1941–1942 vangis

Tamm, Aksel (1923–1987), ajakirjanik ja prosaist, 1941–1944 vangis

Tiitus, Romulus (1906–1982), karikaturist, raamatuillustraator ja vestekirjanik, 1941–1944 vangis

Tooming, Osvald (1914–1992), prosaist, näitekirjanik ja publitsist, 1941–1942 vangis

Tõeveer, Terje (a-ni 1933 Alide Gregor, 1933–1957 Terje Toomus, ps Assandra Vikikivi, 1907), prosaist, 1941–1945 vangis

Uibo, Enn (enne eestistamist Ervin Uibu; 1912–1965), 1944 vangis

Vellend, Rein (1915–1964), ajakirjanik ja prosaist, vangis

Wuolijoki, Hella (a-ni 1908 Ella Marie Murrik, ps Juhani Tervapää, 1886–1954), näitekirjanik ja prosaist, 1942–1944 Soomes vangis

Nõukogude okupatsioon

Vangis ja sundasumisel hukatud ja hukkunud

Ainelo, Jaan (a-ni 1922 Brundberg, 1882–1941), koolikirjanik

Hanko, August Johannes (1879–1952), ajakirjanik, tõlkija ja prosaist

Hiiemets, Johannes (1904–1942), prosaist (kirikulugu)

Kahkra, Leonid (1898–1941), esseist ja jurist

Karlson, Karl Ferdinand (1875–1941?), kirjanik ja kriitik

Kreek, Sven (1930–1975), luuletaja

Kõrv, Voldemar (1899–1942), keeleteadlane ja õppejõud

Laaman, Eduard (1888–1941), ajakirjanik, ajaloolane, publitsist ja diplomaat

Oengo-Õngo, Julius (ps J. Oro, 1901–1941), lastekirjanik ja luuletaja

Männik, Hans (1893–?), kirjastaja (hukkamise asjaolud teadmata)

Parijõgi, Jüri (a-ni 1935 kod-n Parinbak, Parinbach, 1892–1941), lastekirjanik

Raudsepp, Hugo (ps Milli Mallikas, 1883–1952), näitekirjanik, prosaist ja kriitik

Sütiste, Juhan (a-ni 1936 Johannes Schütz, 1899–1945), luuletaja, näitekirjanik ja teatrikriitik, suri ülekuulamisel

Talvik, Heiti (1904–1947), luuletaja

Uibo, Enn (enne eestistamist Ervin Uibu, 1912–1965), luuletaja

Arreteeritud, (sõja)vangis, tööpataljonis ja/või sundasumisel olnud

- Adams, Valmar (a-ni 1933 Vilmar Adams, 1899–1993), luuletaja, prosaist ja kirjandusteadlane, 1950–1955 vangis
- Ahven, Heino (1919–1988), kultuuritegelane ja filoloog, 1944–1945 sõjavangis
- Aller, Rudolf (1913), teatrikriitik ja kirjamees, 1941–1946 vangis, 1949–1954 asumisel
- Alliksaar, Artur (a-ni 1936 Alnek, 1923–1966), luuletaja ja tõlkija, vangis 1949–1957
- Ambur, Paul Evald (a-ni 1936 Hamburg, 1904–1974), kirjastustöötaja, raamatuja kirjandusteadlane, 1949–1954 vangis
- Andresen, Nigol (dokumentides: Nikolai, 1899–1985), kriitik ja kirjandusteadlane, 1949–1955 vangis
- Annist, August (a-ni 1936 Anni, 1899–1972), folklorist, kirjandusteadlane, esseist, luuletaja ja tõlkija, 1945–1951 vangis
- Ariste, Paul (a-ni 1927 P. Berg, 1905–1990), keeleteadlane ja folklorist, vangis 1945–1946
- Braks, Tõnis (1885–1966), ajakirjanik-fõljetonist, näite- ja lastekirjanik, 1951–1954 vangis
- Eliaser, Rutt (kod-n Agnia E., 1914), memuaarikirjanik, 1941–1945, 1949–1956 küüditatud
- Evert, Herman (1898–1982), kirjastustegelane ja bibliofiil, 1945–1950 vangis
- Isotamm, Johnny B. (kod-n Jaan I., 1939), luuletaja, 1956–1963 vangis
- Jaks, Ilmar (1923), prosaist, 1944–1945 Punaarmee tööpataljonis
- Jalak, Evald-Abram (ps Eesav Edvard Puuslik, 1903–1974), ajakirjanik ja fõljetonist, 1940–1951 vangis, 1951–1961 välja saadetud
- Jürissaar, Otniell (1924), helilooja ja luuletaja, 1949–1954 vangis, 1954–1957 asumisel
- Kaalep, Ain (1926), luuletaja, näitekirjanik, kriitik ja tõlkija, 1944–1946 vangis
- Kabur, Boris (1917), näite- ja lastekirjanik, 1945–1946 vangis
- Kallas, Teet (1943), proosakirjanik ja publitsist, 1970 vangis
- Kangro-Pool, Rasmus senior (kod-n Rasmus Theodor Kangropool, 1890–1963), kirjandus- ja teatrikriitik, publitsist, 1950–1956 vangis
- Kask, Karin (sünd Mullas, 1919–1998), teatriteadlane ja -kriitik, 1950–1954 vangis
- Kaugver, Raimond (1926–1992), proosa- ja näitekirjanik, 1945–1950 vangis
- Kibuvits, Leida (a-ni 1931 Kupits, 1907–1976), proosakirjanik, 1950–1954 vangis
- Kross, Helga (a-ni 1954 Roos, 1917–1998), tõlkija, 1945–1950 vangis, 1950–1953 asumisel
- Kross, Jaan (1920), prosaist, luuletaja, publitsist ja tõlkija, 1946–1954 vangis ja asumisel
- Kruus, Hans (1891–1976), ajaloolane ja ühiskonnategelane, 1950–1954 vangis
- Kuningas, Oskar (1911–1997), kirjandusloolane, tõlkija ja ajakirjanik, 1950–1955 vangis
- Kurtna, Aleksander (a-ni 1935 Kurson, 1914–1983), 1945–1954 vangis ja asumisel
- Kuus, Elar (kod-n Elmar Kuusik, 1899–1988), lastekirjanik, 1950–1954 vangis

Laipaik, Herta (a-st 1943 Herta Leilia Rumma, a-st 1955 H. L. Kornev, 1921),
 1950–1953 välja saadetud
 Leets, Georg (1896–1975), sõjaväelane ja sõjaajaloolane, 1941–1951 vangis
 Lepik, Mart (dokumentides a-ni 1940 Martin Lepiku, 1900–1971), 1945–1946
 vangis
 Linde, Bernhard (ps Pärt Pärn, 1886–1954), kirjandustegelane, prosaist, esseist ja
 tõlkija, 1951–1954 vangis
 Luik, Hans senior (1927), tõlkija, näitekirjanik ja prosaist, 1941 küüditati koos
 vanematega
 Meri, Georg Peeter (1900–1983), kirjandusteadlane ja tõlkija, šekspiroloog, diplo-
 maat, 1941–1945, 1950–1953 vangis
 Meri, Lennart-Georg (1929–2005), prosaist, kultuuriloolane ja ühiskonnategelane,
 1941–1946 välja saadetud ema juures
 Ostra-Oinas, Alma (1886–1960), prosaist ja ajakirjanik, 1944–1950 vangis
 Palm, August (1902–1972), kirjandusteadlane ja bibliograaf, 1945–1951 vangis
 Ploom, Elmo (ps Elmo Ellor, 1907–1986), näitekirjanik ja ajakirjanik, 1941–1959
 küüditatud, vangis ja asumisel
 Pozdnjakova, Jelena (a-ni 1946 Kašneva, 1917), tõlkija, 1941–1944, 1950–1954
 välja saadetud
 Puksoo, Friedrich (a-ni 1935 Puksov, 1890–1969), raamatuteadlane, 1945–1954
 vangis
 Põldmäe, Jaak (1942–1979), kirjandusteadlane, 1950–1955 välja saadetud koos
 vanematega
 Põldmäe, Mare (1955), muusikateadlane ja ajakirjanik, sündis vanemate asumisel
 olles
 Põldmäe, Rudolf (1908–1988), kirjandusteadlane, folklorist ja kultuuriloolane,
 1945–1950 vangis, 1950–1955 asumisel
 Püvi, Erik (kod-n Püüsalu, end Püüman, 1931–1976), proosakirjanik, 1949–1956
 asumisel koos emaga
 Raid, Aleksander (1913–1983), tõlkija ja filoloog, vangis
 Raidaru, Voldemar (1913), noorsoo- ja näitekirjanik, 1944–1946 sõjavangis
 Roos, Eduard (1903–1979), kultuuri- ja kirjandusloolane, 1945–1950 vangis
 Roos, Jaan (1888–1965), bibliofiil ja kirjandusloolane, 1945, 1954 vangis
 Saluri, Rein (1939), proosa- ja näitekirjanik, küüditati koos vanematega
 Sepamaa, Henrik (kod-n Heinrich Richard Seppik, 1905–1990), tõlkija, 1947–1956
 vangis
 Sepp, Rein (1921–1995), tõlkija ja prosaist, 1949–1956 vangis
 Siirak, Erna (a-ni 1940 Tillemann, 1940–1959 eestistatult Aavasaar, 1911–1987),
 kirjandusteadlane, 1951–1955 vangis
 Sillaots, Marta (kod-n Reichenbach, a-st 1923 Gerland, 1936 eestistatult Rannat,
 1887–1969), kirjanik, kriitik ja tõlkija, 1950–1955 vangis ja asumisel
 Sinimäe, Juhan (a-ni 1935 Bechter, 1910–1984), luuletaja, 1947–1953 vangis
 Suursepp, Eduard (a-ni 1938 Gross(s)chmidt, 1896–1975), memuaarikirjanik ja
 tõlkija, 1944–1946 vangis

Sõelsepp, Vanda (1923), luuletaja ja lastekirjanik, 1944–1952 vangis
 Šumakov, Jüri (varem: Georgi Š., 1914–1997), luuletaja, tõlkija ja publitsist, 1944–1952 vangis
 Tarand, Helmut(h) (a-ni 1935 Takenberg, ps Annus Rävälä, 1911–1987), filoloog ja luuletaja, 1945–1954 vangis, 1955–1956 asumisel
 Tominga, Heino (1928–1992), prosaist ja publitsist, 1953–1956 vangis
 Tooming, Osvald (1914–1992), prosaist, näitekirjanik ja publitsist, 1951–1955 vangis ja asumisel
 Toomus, Friido (1908–1974), esseist, 1949–1950 vangis
 Tungal, Armand (1928–1977), tõlkija, 1949–1956 välja saadetud
 Undla-Põldmäe, Aino (sünd Krimm, a-ni 1941 Undla, a-st 1941 kod-n Põldmäe, 1910–1992), kirjandusloolane, 1949–1955 välja saadetud
 Uustulnd, Albert (1925–1997), proosa- ja näitekirjanik, sõjavangis
 Vaigur, Enn (a-ni 1936 kod-n Heinrich Lilienberg, 1910–1988), 1943–1953 vangis, 1953–1954 asumisel
 Valton, Arvo (kod-n Vallikivi, 1935), kirjanik, 1949–1956 küüditatud koos vanematega
 Viires, Paul (a-ni 1926 Wiermann ~ Viirmann, 1903–1991), tõlkija ja pedagoog, 1953–1956 vangis
 Visnapuu, Eduard (1895–1969), muusikateadlane, pedagoog, luuletaja, 1949–1954 vangis

Läänes sõjavangis olnud

Ahven, Kalju (1921–1946), luuletaja, 1945–1946 läaneliitlaste sõjavangis, kus suri
 Asi, Harri (1922), luuletaja ja proosakirjanik, 1945–1946 sõjavangis Belgias
 Eerme, Karl (a-ni 1937 Ehrmann, 1905–1975), kirjanik ja ajakirjanik, USA sõjavangis Lääne-Saksamaal
 Rajamets, Harald (a-ni 1936 Reisenbuk, 1924), tõlkija, 1945–1946 sõjavangis Saksamaal ja Prantsusmaal
 Susi, Heino (ps Erik Virbsoo, 1925–1987), proosakirjanik ja biokeemik, 1945–1946 Nõukogude ja USA sõjavangis
 Webermann (Veberman), Otto Alexander (Aleksander) (1915–1971), kirjandusteadlane, 1945 sõjavangis

*Loomeliidust välja heidetud ja/või töölt vallandatud, ülikooli mitte vastu võetud, eksmatrikuleeritud, aunimetus, teaduskraad ja/või teaduslik nimetus ära võetud, varjunud (represseerimise aasta)***

Alekõrs, Richard (1914–1973), kirjandusteadlane ja kriitik, 1961
 Alver, Betty (sünd Elisabet Alver, a-st 1937 E. Talvik, a-st 1956 E. Lepik, 1906–1989), luuletaja, prosaist ja tõlkija, 1950
 Anvelt, Leo (dokumentides Leopold Anveldt, 1908–1983), prosaist ja filoloog, 1950

** Ei sisalda eelmistes alajaotustes märgitud isikuid.

Aret, Aulis (a-ni 1936 Aleksis Kallits, 1907–1974), kirjamees ja pedagoogika-teadlane, 1951
 Hindrey, Karl August Hermann (1875–1947), 1944 varjus
 Hubel, Eduard (ps Mait Metsanurk, 1879–1957), prosaist, näitekirjanik ja kriitik, 1950
 Iher, Rihhard (1910–1980), luuletaja ja prosaist, 1944 varjus
 Lättemäe, Eha (a-ni 1935 Lätt, 1922), luuletaja, 1951
 Merilaas, Kersti (sünd Eugenie Moorberg, kod-n a-st 1936 K. Sang, 1913–1986), luuletaja, laste- ja näitekirjanik, 1950
 Miller, Voldemar (1911), raamatuteadlane, kodu-uuriija ja ajaloolane, 1950
 Rajamets, Harald (a-ni 1936 Reisenbuk, 1924), tõlkija, 1950
 Sang, August (1914–1969), luuletaja ja tõlkija, 1950–1956
 Semper, Johannes (1892–1970), luuletaja, prosaist, kriitik ja näitekirjanik, 1950
 Taar, Agnes-Elsa (a-st 1933 kod-n Kajara, 1897–1976), kirjanik, 1950
 Tassa, Aleksander (1882–1955), kirjanik ja kunstnik, 1950
 Tuglas, Friedebert (a-ni 1923 kod-n Mihkelson, 1886–1971), prosaist, kriitik, kirjandusteadlane ja tõlkija, 1950
 Vaher, Luise (a-ni 1944 Kapstas, 1912–1992), prosaist, 1950
 Viiding, Paul (1904–1962), luuletaja, prosaist, kriitik ja tõlkija, 1950

CULTURAL GENOCIDE IN ESTONIA: WRITERS, 1940–1953

Toomas KARJAHÄRM

This article discusses the crimes committed by the Soviet Union and Nazi Germany in Estonia (see Conclusions of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. – <http://www.historycommission.ee/>) from the occupation and annexation of the Baltic States in 1940 until the death of Stalin in 1953, putting under closer scrutiny the fate of one of the most influential groups among Estonian creative intellectuals – men of letters – in the Stalinist era. We want to showcase the process of Sovietisation–Stalinisation–Russification of cultural life in Estonia, alongside with the methods that the occupation authorities applied to the goal of repressing the creators and ultimately destroying the Estonian culture.

The use of violence in the Soviet empire throughout its existence was not a temporary measure; violence was a legalised state policy, instrumental in keeping the system functioning. The scope and forms of repressions varied, yet their true essence and goals remained unaltered – to ensure the public’s implicit obedience by keeping them in constant terror and fear, and to nip in the bud any sort of opposition that may emerge. The Soviet leadership viewed culture as an instrument that could help legitimise the totalitarian regime. Culture was utilised in rearing and educating the Soviet people, culture served as an important tool for ideology and propaganda, an inherent component of Communist Party work.

In 1940–1953 Estonia suffered major population casualties; however, as the compilation of databases is still ongoing, there is no precise statistics available. During the whole Soviet period (1940–1991), the death toll from war and repressions among the Estonian citizens reached to about 90,000, while an equal number of people were forced into permanent exile.

The first major losses suffered by creators and performers were associated with repatriation to Germany in 1939–1941, also the mass deportation of citizens of the Republic of Estonia to Siberia (about 3,000 men – heads of families – were taken straight to GULAG, where only a handful survived; 7,000 of their family members – women, children and the elderly – were deported and thousands of them died), and forcible mobilisation into the Red Army in 1941. About 15 writers and 30 artists and musicians were sent to Russia's prison and labour camps or shot, several dozens were killed in the Red Army.

The German occupation authorities persecuted and killed Jews and those individuals, including writers and artists, who harboured, or were suspected of harbouring, communist views. About 35 writers were arrested, of these four were executed, all Jews were killed.

In 1944, approximately 70,000–80,000 Estonians (about 10% of the total population), including around one fourth of the Estonian intelligentsia, fled to the West to escape the new Soviet occupation. Some 30–50% of the professional writers, artists, musicians, architects, clergymen and representatives of the medical profession emigrated, mostly to Germany and Sweden.

The Soviet repressive apparatus was launched in Estonia in the autumn of 1944. The first wave of repressions followed suit, in 1944–1945. The security agencies registered more than 50,000 potential “public enemies”, now predominantly indicted pursuant to Article 58^{1a} – “treason to the Motherland”. The mere stay in the occupied territory was treated as a capital crime. Approximately 10,000 men were put in prison, half of them died within the first two years of incarceration. According to different estimates, in 1944–1953 about 25,000–30,000 men were sent to hard labour and prison camps, 11,000 of them never returned.

In 1947–1948, the Cold War escalating, Moscow adopted a course towards the unification of Eastern European societies, forcing them into the Soviet mould. For the occupied Baltic nations this led to a further acceleration of the Sovietisation process. The year 1949 witnessed the start of extensive “re-evaluation”, i.e. a vilification campaign against the cultural heritage of the independence period. The process of looking for and “unmasking” public enemies gathered momentum, and reached its peak in 1950–1951, as shown by long lists of individuals who were arrested, imprisoned or deported to Russia or expelled from creative unions and dismissed from their jobs (see Appendix). According to our calculations, based on a comparison of the creative unions' membership lists and personal information, the Writers Union and Composers' Union expelled one third, and the Artists' Association – half of its members.

Leaving aside the repatriants to Germany and political refugees, the total number of writers repressed in Estonia reaches 200, artists above 150, and that of

musicians is at least 100. The number of repatriants and those who fled to the West amounts to several hundreds in these groups. These figures eloquently demonstrate the tremendous loss that the Estonian culture suffered – a cultural genocide, a damage impossible to compensate. The pervasive atmosphere of fear and hysteria enveloped everyone, even those who were not imprisoned or expelled from professional unions. It was the fear of violence, physical and mental. The 1940s could be best characterised by the phrase “a decade of survival”.

Estonia lived through three major waves of repressions: 1940–1941, 1944–1945, and 1949–1951. Two of these waves also included the mass deportations in 1941 and 1949. Repressions continued unabated – even when arrests and prison sentences declined in frequency, the machinery of violence never stopped grinding, collecting evidentiary material and applying more refined forms of persecution.

Repressions assumed various forms: from heavy criticism of the writer’s work to execution by shooting. The most prevalent form of persecution was expulsion from membership in the professional union, which for writers, artists and musicians meant loss of work and income.

It is often difficult to find a reasonable explanation to why certain concrete individuals should have fallen victim to the repressions. The choice of victims and the severity of punishments often seem random or haphazard. Outward demonstration of loyalty to the occupation regime, active collaboration, Communist Party membership, stay in the Soviet rear, public self-castigation, even eager exposing and denunciation of the regime’s enemies, did not guarantee personal safety. The aim was to terrify and chastise the whole Estonian nation and its intelligentsia, so it made no difference whether an individual’s personal guilt was actually established or not.

The repressive policy was administered and controlled by Moscow, whence came all the major impulses, orders and initiatives. The opinions and positions of the local wielders of power never had any fundamental significance. The KGB acted independently of the local authorities, taking their orders from the central administration. The local functionaries played a greater role in drawing up the lists of “anti-Soviet elements”, relying on anonymous denunciation and agency reports.

The Stalinist era differed considerably from the subsequent period of thaw. The crucial factor in this period was fear, and survival the main concern. Fear wormed its way into everyone. Stalinism demanded total, unconditional obedience and total, unconditional collaboration from the whole nation. No aberrations, not even the slightest, from the official line were tolerated or allowed in any walk of life. Imminent repressions threatened anyone who dared to deviate from the norm. Dissenting opinions could not possibly emerge in the Soviet Union until the ice of terror began to melt.